

บทที่ 4

สถาบันสงฆ์กับการสนับสนุนนโยบายการปกครองของรัฐบาล

ในระหว่าง พ.ศ. 2500-2516 สถาบันสงฆ์ถูกนำมาเป็นส่วนสำคัญในการสนับสนุนนโยบายการปกครองของรัฐบาลในฐานะที่เป็นองค์กรหนึ่งของรัฐดังที่ได้กล่าวมาแล้วในบทที่ 3 สำหรับในบทนี้จะกล่าวถึงนโยบายและโครงการต่าง ๆ ของรัฐบาลที่มีสถาบันสงฆ์เข้ามาดำเนินการสนับสนุนทั้งในส่วนที่รัฐบาลเป็นฝ่ายนำเอาสถาบันสงฆ์มาใช้สนับสนุนนโยบายของตนเอง และในส่วนที่ฝ่ายสถาบันสงฆ์เข้ามาให้การสนับสนุนนโยบายของรัฐบาลด้วยตนเอง

การสร้างความชอบธรรมทางการเมืองให้แกรัฐบาล

สืบเนื่องมาจากการที่รัฐบาลสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นรัฐบาลที่มาจากการทำการรัฐประหารต่อรัฐบาลจอมพลป. พิบูลสงคราม และยังทำการปฏิวัติรัฐประหารต่อรัฐบาลพล.อ. ถนอม กิตติขจร ด้วย ดังนั้นจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ จึงต้องพยายามสร้างความชอบธรรมทางการเมืองในการขึ้นมาดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีของตน ไม่ว่าจะเป็นการอ้างถึงภัยของลัทธิคอมมิวนิสต์ที่มีผลต่อความมั่นคงของชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ และการฟื้นฟูความสำคัญของสถาบันกษัตริย์ให้มั่นคงยิ่งขึ้น รวมไปถึงสถาบันสงฆ์ที่มีความเกี่ยวข้องกับสถาบันกษัตริย์ด้วย

จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้นำสถาบันกษัตริย์และสถาบันสงฆ์เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งในนโยบายการบริหารปกครองประเทศ และทั้งสองสถาบันนี้ก็มิบทบาทสำคัญในการให้ความชอบธรรมแก่จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ในการดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีด้วย กล่าวคือ ในส่วนของสถาบันกษัตริย์ซึ่งถูกลดบทบาทความสำคัญลงมานับตั้งแต่มีการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 โดยเฉพาะในสมัยรัฐบาลป. พิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรี จอมพลป. พิบูลสงคราม มีบทบาทสำคัญในการก่อตั้งระบบเผด็จการ โดยทหารเพื่อแทนที่พระมหากษัตริย์และพยายามที่จะดึงพระมหากษัตริย์ให้สนับสนุนการปกครองในระบบทหารของตนอย่างเปิดเผย แต่ไม่สำเร็จ (ผาสุก และคริส, 2542: 471) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีบทบาทเป็นเพียงแต่พระประมุขในพระนามเท่านั้น ทรงร่วมงานของรัฐบาล ทรงออกรับทูตต่างประเทศ ทรงร่วมงานพระราชพิธีตามประเพณี รัฐพิธี และพระราชพิธีส่วนพระองค์ พระองค์ไม่อยู่ในฐานะที่จะแสดงความคิดเห็นทางการเมืองใด ๆ ได้ เมื่อจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นนายกรัฐมนตรี ได้ทำการเสริมสร้างบทบาท

พระมหากษัตริย์ในฐานะประมุขของชาติพันธุ์ที่มีการเปลี่ยนวันชาติจากวันครบรอบการปฏิวัติ พ.ศ. 2475 มาเป็นวันพระราชสมภพของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สนับสนุนให้มีการฟื้นฟูพระราชพิธีต่าง ๆ เช่น พระราชพิธีฉัตรมงคล พระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ และจัดให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถเสด็จพระราชดำเนินแปรพระราชฐานไปภาคต่าง ๆ เพื่อทรงเยี่ยมเยียนราษฎรและยังเตรียมการให้ทั้งสองพระองค์เสด็จเยือนประเทศต่าง ๆ ในช่วงเวลา 5 ปีถึง 23 ประเทศ ซึ่งการกระทำดังกล่าวเป็นการแสดงให้เห็นประชาชนและนานาชาติเห็นว่า จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์มีความชอบธรรมทางการเมืองในการเป็นนายกรัฐมนตรีโดยมีสถาบันกษัตริย์ให้การสนับสนุน

ขณะที่สถาบันสงฆ์ได้ถูกจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เข้าควบคุมและปรับบทบาทของสถาบันให้สอดคล้องกับอุดมการณ์ทางการเมืองของตนไปพร้อม ๆ กับการฟื้นฟูบทบาทความสำคัญของสถาบันกษัตริย์ด้วย โดยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เริ่มฟื้นฟูความสัมพันธ์ด้านพิธีกรรมระหว่างพระมหากษัตริย์กับสถาบันสงฆ์ผ่านทางพระราชพิธีทอดผ้าพระกฐิน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จฯ ในขบวนพระราชพิธีทอดผ้าพระกฐินทั้งทางสถลมารคและชลมารคเสด็จฯ ทอดผ้าพระกฐิน แต่พระสงฆ์ตามพระอารามหลวงทั้งในและนอกพระนคร เสด็จฯ ประกอบพิธียกช่อฟ้าแก้วที่สร้างขึ้นใหม่ทั่วประเทศ รวมทั้งเสด็จในการพระราชพิธีต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับวันสำคัญทางพุทธศาสนาด้วย

ตามโครงสร้างการบริหารคณะสงฆ์ตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ.2505 ที่ได้มีการประกาศใช้ในสมัยนี้ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ สามารถนำเอาสถาบันสงฆ์เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งในการบริหารประเทศ โดยเฉพาะหน้าที่ในการอบรมสั่งสอนศีลธรรมให้ประชาชนเป็นพลเมืองดี ตอบสนองต่อนโยบายของรัฐบาลในการบริหารปกครองและการพัฒนาประเทศ ทั้งนี้เพราะพระสงฆ์มีศรัทธามากพอที่จะเข้าถึงประชาชนได้ทุกระดับมากกว่ารัฐ โดยเฉพาะในถิ่นชนบท ทุรกันดาร อีกทั้งความสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์กับชาวบ้านนั้นก็มากกว่าความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับประชาชน ดังนั้นจากจุดนี้ผู้นำของไทยในอดีตจึงอาศัยความร่วมมือจากสถาบันสงฆ์ในการปกครองประเทศมาโดยตลอด ไม่เว้นแม้แต่จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ และผู้นำรุ่นต่อ ๆ มาที่นำเอาสถาบันสงฆ์มาเป็นส่วนสำคัญในการสนับสนุนนโยบายของรัฐ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในนโยบายการต่อต้านภัยจากลัทธิคอมมิวนิสต์และการพัฒนาประเทศซึ่งจะได้กล่าวในรายละเอียดต่อไป

การนำเอาสถาบันกษัตริย์และสถาบันสงฆ์มาเป็นส่วนหนึ่งในนโยบายการบริหารปกครองประเทศของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ นอกจากเป็นการสร้างความชอบธรรม เสถียรภาพ ความมั่นคง และอำนาจให้แก่รัฐบาลแล้ว ยังถือได้ว่าจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ มีความสามารถในการ

นำเอาสถาบันสำคัญของชาติถึงสองสถาบันซึ่งมีอิทธิพลต่อความรู้สึกและจิตใจของประชาชน มาใช้ในการสร้างเสริมอำนาจการปกครองประเทศของตนให้มั่นคงอยู่ได้ตลอดระยะเวลาที่ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี

นโยบายของสหรัฐอเมริกา พ.ศ. 2500-2516 ที่มีผลต่อการป้องกันและปราบปรามคอมมิวนิสต์ในประเทศไทย

หลังจากสิ้นสุดสงครามโลกครั้งที่ 2 แล้ว การเมืองโลกได้แบ่งออกเป็น 2 ค่าย คือ ค่ายเสรีนิยมประชาธิปไตยภายใต้การนำของสหรัฐอเมริกา กับค่ายคอมมิวนิสต์หรือสังคมนิยมภายใต้การนำของสหภาพโซเวียต¹ ทำให้เกิดเป็นภาวะตึงเครียดทางการเมืองระหว่างประเทศที่เรียกว่า สงครามเย็น (Cold War) สำหรับประเทศไทยซึ่งอยู่ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ อันเป็นดินแดนในการขยายลัทธิคอมมิวนิสต์ของสหภาพโซเวียต สหรัฐอเมริกาจึงต้องการใช้ประเทศไทยเป็นปราการสกัดกั้นการขยายตัวของลัทธิคอมมิวนิสต์ที่กำลังขยายตัวลงมาทางใต้ จากเวียดนาม ลาว กัมพูชา ไปสู่มาเลเซีย สิงคโปร์ และอินโดนีเซีย ทั้งนี้หากประเทศไทยกลายเป็นประเทศคอมมิวนิสต์แล้ว ประเทศอื่น ๆ ในภูมิภาคนี้ก็จะกลายเป็นคอมมิวนิสต์ด้วยตามทฤษฎีโดมิโน² ดังนั้นการที่ทำให้ประเทศไทยปลอดภัยจากลัทธิคอมมิวนิสต์จึงมีความสำคัญต่อบรรดาประเทศโลกเสรีทั้งหลาย โดยเฉพาะสหรัฐอเมริกา และเป็นเหตุผลที่ทำให้สหรัฐอเมริกาทุ่มเทความช่วยเหลือในรูปแบบต่าง ๆ ให้แก่รัฐบาลไทย โดยเน้นความสำคัญไปที่การพัฒนาเศรษฐกิจและการทหารเพื่อวัตถุประสงค์ในการต่อต้านลัทธิคอมมิวนิสต์

ในสมัยรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ บริหารประเทศ แม้ว่าในระยะแรกจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ได้พยายามดำเนินนโยบายที่เป็นอิสระจากประเทศมหาอำนาจต่าง ๆ โดยเฉพาะสหรัฐอเมริกาก็ตาม แต่เนื่องจากสถานการณ์การเมืองโลกในขณะนั้นซึ่งได้แก่ การขยายตัวของลัทธิคอมมิวนิสต์ ทำให้จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ จำเป็นต้องดำเนินนโยบายการเมืองระหว่างประเทศ

¹ ต่อมาสหภาพโซเวียตได้ล่มสลายลงใน พ.ศ. 2534 (ค.ศ. 1991) เกิดเป็นประเทศใหม่ที่เคยรวมอยู่ในสหภาพโซเวียตเดิมอีก 15 ประเทศ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน สุปราณี มุขวิจิตร (2541: 382-391)

² ทฤษฎีโดมิโน (Domino Theory) เกิดจากข้อสมมติฐานของนายจอห์น ฟอสเตอร์ ดัลเลส (John Foster Dulles) อดีตรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศของสหรัฐอเมริกา ที่ว่า ถ้าประเทศใดประเทศหนึ่งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เป็นคอมมิวนิสต์ ประเทศอื่นจะต้องกลายเป็นคอมมิวนิสต์ตามไปด้วย

เปลี่ยนแปลงไปตามสถานการณ์ภายนอกประเทศเพื่อความอยู่รอดและมั่นคงของชาติ โดยหันกลับไปดำเนินนโยบายฝักใฝ่ฝ่ายตะวันตกพร้อมกับขอร้องให้รัฐบาลสหรัฐฯ ช่วยเหลือประเทศไทย โดยเน้นหนักไปในทางเศรษฐกิจ ส่วนในทางการทหารได้ขอให้ช่วยเหลือที่จำเป็น คำขอนี้มีขึ้นเมื่อนายยู อเล็กซิส จอห์นสัน (U. Alexis Johnson) เอกอัครราชทูตสหรัฐอเมริกาประจำประเทศไทย และพลฯ นีล เอช. แม็ค เอลรอย (Neil H. McElroy) รัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหมสหรัฐฯ เข้าพบจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ในวันที่ 21 ตุลาคม พ.ศ. 2501 (จันทร์และปิยนาด, 2521: 207) หลังจากการปฏิวัติรัฐประหารแล้ว 1 วัน

“หลักการต่อต้านการขยายตัวและการคุกคามของลัทธิคอมมิวนิสต์” เป็นอุดมการณ์ทางการเมืองหนึ่งในสามประการสำคัญของสหรัฐอเมริกา ซึ่งถือเป็นแนวความคิดหลักในทางการเมืองระหว่างประเทศที่สำคัญที่สุด และเป็นจุดยืนของสหรัฐอเมริกาในการดำเนินนโยบายต่างประเทศตลอดมา (วิบูลพงศ์, 2526: 39) ในสมัยรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ สหรัฐฯ ได้ให้ความช่วยเหลือต่าง ๆ ผ่านทางคณะผู้แทนที่เรียกว่า United States Operation Mission หรือ USOM ซึ่งรัฐบาลสหรัฐฯ จัดตั้งขึ้น ทำหน้าที่เป็นผู้กลั่นกรองโครงการต่าง ๆ ที่ไทยได้ร้องขอ เพื่อส่งไปยังสำนักงานใหญ่ ณ กรุงวอชิงตัน ดี.ซี. และคอยควบคุมการดำเนินงานของผู้เชี่ยวชาญและเจ้าหน้าที่เทคนิคที่รัฐบาลสหรัฐฯ ส่งมาช่วยปฏิบัติงานในประเทศไทย ยูซอม(USOM) ดำเนินงานภายใต้องค์การ เอ.ไอ. ดี. หรือ สำนักงานเพื่อการพัฒนาระหว่างประเทศ (Agency for International Development – A.I.D) ซึ่งขึ้นอยู่กับกระทรวงการต่างประเทศของสหรัฐฯ

ความช่วยเหลือต่าง ๆ ที่สหรัฐฯ มีให้แก่ประเทศไทยผ่านทางยูซอมนั้น มักถูกเปลี่ยนแปลงไปตามนโยบายของประธานาธิบดีสหรัฐอเมริกาในแต่ละสมัย เช่น ในสมัยประธานาธิบดีแฮร์รี เอส. ทรูแมน (Harry S. Truman) ได้เปลี่ยนนโยบายจากการฟื้นตัวทางเศรษฐกิจหลังสงครามโลกอย่างเฉียวมาเป็น การฟื้นตัว การพัฒนา และการปรับปรุงทางด้านเศรษฐกิจและการทหาร ขณะที่ในสมัยประธานาธิบดีดไวท์ ดี. ไอเซนฮาว (Dwight D. Eisenhower) ได้ดำเนินนโยบายตามแนวทางเดิมของประธานาธิบดีทรูแมน แต่ได้เปลี่ยนยุทธศาสตร์ป้องกันอำนาจคอมมิวนิสต์จากการเน้นความสำคัญในการป้องกันของท้องถิ่นมาเป็นอำนาจสกัดกั้นของชุมชนหรือยุทธศาสตร์สกัดกั้น (Containment policy) ส่วนในสมัยประธานาธิบดีจอห์น เอฟ. เคนเนดี (John F. Kennedy) และประธานาธิบดีลินดอน บี. จอห์นสัน (Lyndon B. Johnson) มีนโยบายในการส่งเสริมการพัฒนาชนบทมากกว่าด้านอื่น ๆ ขณะเดียวกันการดำเนินงานของยูซอมหรือโครงการต่าง ๆ ภายใต้องค์การ เอ.ไอ. ดี. ได้พยายามหลีกเลี่ยงบทบาทที่เกี่ยวกับการปรับปรุงและพัฒนาาระบบการเมืองของไทยโดยเฉพาะการ

สนับสนุนให้ประชาชนส่วนใหญ่ได้มีส่วนร่วมทางการเมือง ทั้งนี้เพราะบทบาทดังกล่าว ถือเป็น การเสี่ยงต่อความสัมพันธ์ที่ดีทางการทูตระหว่างทั้งสองประเทศ

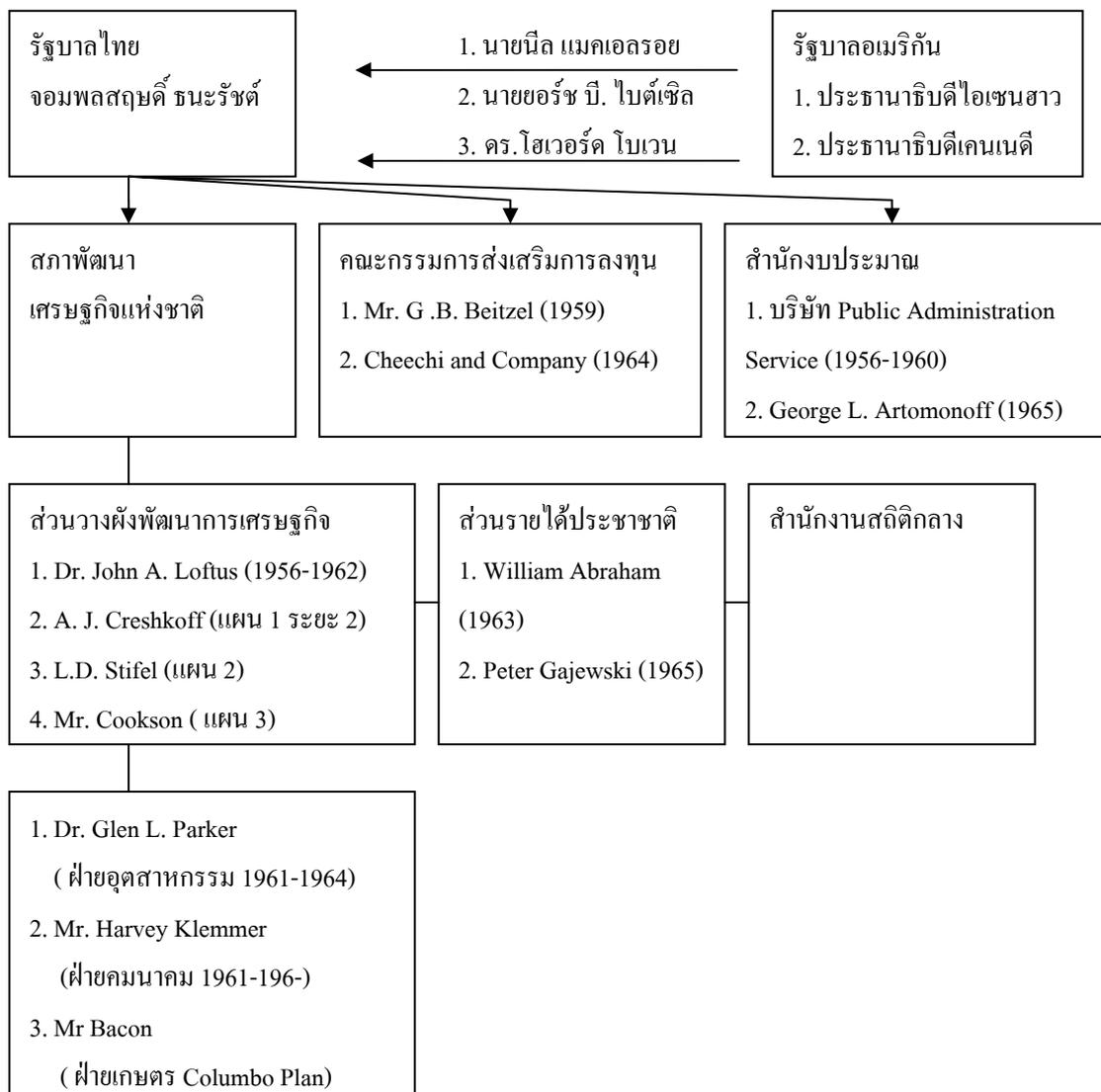
จากความช่วยเหลือทางเศรษฐกิจของสหรัฐฯทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในการพัฒนาหน่วยงานทางระบบเศรษฐกิจของไทย เช่นมีการตั้งสำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมการลงทุน การออกพระราชบัญญัติส่งเสริมการลงทุนเพื่อกิจการอุตสาหกรรม พ.ศ. 2505 โดยมีที่ปรึกษาชาวอเมริกันเป็นผู้ช่วยร่าง ทำให้ทุนจากต่างประเทศหลั่งไหลเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจไทยอย่างรวดเร็ว เพราะรัฐบาลปล่อยให้ชาวต่างประเทศลงทุนได้อย่างเสรี (พรภิรมณ์, 2535: 155) จำนวนเงินที่สหรัฐฯให้ความช่วยเหลือทางด้านเศรษฐกิจต่อไทยนั้นมีทั้งในรูปของเงินกู้และเงินให้เปล่า รัฐบาลสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้กู้เงินมาสร้างระบบสาธารณูปโภค โครงสร้างพื้นฐานต่าง ๆ ของประเทศ เช่น ถนน เขื่อน ไฟฟ้า ประปา โดยเฉพาะการสร้างเขื่อนนั้นมีจุดประสงค์สำคัญ คือ เพื่อผลิตกระแสไฟฟ้าจากพลังน้ำตกไว้ใช้ในภาคอุตสาหกรรม สหรัฐฯทุ่มเทงบประมาณให้ความช่วยเหลือในการพัฒนาปรับปรุงเส้นทางคมนาคมสายต่าง ๆ สร้างและปรับปรุงสนามบินหลายแห่ง รวมทั้งสร้างระบบโทรคมนาคม คิดเป็น 46.9 % ของความช่วยเหลือทั้งหมดในช่วงปี พ.ศ. 2498-2503 (จันทราและปิยนาด, 2521: 124-130) โดยเฉพาะเส้นทางเชื่อมโยงจุดต่าง ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เพราะเป็นเส้นทางยุทธศาสตร์ติดต่อกับลาวและกัมพูชา ซึ่งกำลังมีปัญหาวิกฤตการณ์ทางการเมืองในการต่อสู้กับภัยจากลัทธิคอมมิวนิสต์ภายในประเทศอยู่ในเวลานั้น การดำเนินงานเหล่านี้ได้รับคำแนะนำจากธนาคารโลก (IBRD) ผู้เชี่ยวชาญและนักวิชาการอเมริกันในองค์กรยูซอม ซึ่งมีส่วนสำคัญในการให้ความช่วยเหลือและพัฒนาด้านการศึกษาวิชาการ พัฒนาบุคลากร และสนับสนุนทุนการศึกษาในการไปศึกษาและอบรมในต่างประเทศให้แก่ข้าราชการ รวมทั้งพัฒนาระบบการบริหารและปรับปรุงการจัดงบประมาณของรัฐบาลไทยด้วย

ขณะที่ในภาคเกษตรกรรมหรือการพัฒนาชนบท มีลักษณะเป็นการเร่งรัดควบคุมไปกับนโยบายต่อต้านคอมมิวนิสต์ในช่วงนี้ซึ่งสอดคล้องกับนโยบายของประธานาธิบดีเคนเนดีและประธานาธิบดีจอห์นสันที่ต้องการส่งเสริมการพัฒนาชนบทมากกว่าด้านอื่น ๆ ใน พ.ศ. 2502 คณะรัฐมนตรีได้อนุมัติให้ใช้แผนพัฒนาชุมชนแห่งชาติ มีการตั้งกรมพัฒนาชุมชนขึ้นในปี พ.ศ. 2503 โดยได้รับการสนับสนุนเป็นอย่างดีจากยูซอม ต่อมาใน พ.ศ. 2505 ด้วยเหตุผลทางด้านความมั่นคงของชาติและการต่อต้านภัยจากลัทธิคอมมิวนิสต์ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ จึงมีคำสั่งให้กองทัพบกเข้าร่วมในโครงการพัฒนาชนบทด้วย โดยก่อตั้งหน่วยพัฒนาการเคลื่อนที่ของกองทัพบกสามหน่วย ซึ่งได้รับการสนับสนุนทางการเงินจากสหรัฐฯ เป็นอย่างมาก งานพัฒนาประเทศจึงก้าวหน้าอย่างรวดเร็ว หน่วยงานนี้ทำหน้าที่สร้างถนนในหมู่บ้าน คูคลองด้าน

สาธารณสุข หาแหล่งน้ำ และการโฆษณาชวนเชื่อเพื่อต่อต้านลัทธิคอมมิวนิสต์ รัฐบาลยังได้ตั้งโครงการที่เรียกว่า โครงการเร่งรัดพัฒนาชนบท(รพช.) อีกโครงการหนึ่งซึ่งก็ได้รับการสนับสนุนทางการเงินจากสหรัฐฯ เช่นเดียวกัน โครงการนี้มีกรมเร่งรัดพัฒนาชนบทเป็นผู้ดำเนินการ โดยเชื่อว่าโครงการนี้ “เป็นโอกาสสร้างความสนับสนุนและความชอบธรรมของรัฐบาล” (พรรณีและม.ร.ว. ประกายทอง, 2526: 348) เป้าหมายหลักของกรมเร่งรัดพัฒนาชนบทมี 5 ประการ ได้แก่

1. การมีโอกาในการทำงานมากขึ้น
2. เพื่อให้โครงการพัฒนาเป็นไปตามความต้องการของประชาชน
3. เพื่อให้เกิดการประสานงานระหว่างโครงการพัฒนาต่าง ๆ
4. เพื่อฟื้นฟูศรัทธาและความไว้วางใจของประชาชน
5. ให้การเอาใจใส่เพิ่มขึ้นในพื้นที่ที่ถูกคุกคามจากการเคลื่อนไหวของพวกคอมมิวนิสต์
ภายนอก

โครงการเร่งรัดพัฒนาชนบทนี้ นอกจากกระดมกำลังจากข้าราชการ ทหารแล้ว รัฐบาลยังรับอาสาสมัครอเมริกันมาช่วยปฏิบัติงานในประเทศไทยด้วย โดยมีสำนักงานพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติเป็นตัวแทนของรัฐบาลในการประสานงาน ขณะเดียวกันเพื่อให้เป็นการพัฒนาด้านจิตใจควบคู่ไปกับการพัฒนาด้านวัตถุ รัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ยังได้ขอความร่วมมือจากคณะสงฆ์ในการช่วยอบรมกล่อมเกลาจิตใจให้แก่ประชาชนในโครงการพัฒนาชนบทเหล่านี้ด้วย โดยเฉพาะประชาชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคเหนือ ชาวเขาเผ่าต่าง ๆ เพื่อไม่ให้ประชาชนเหล่านี้ถูกชักจูงไปเข้าร่วมกับพวกคอมมิวนิสต์ ซึ่งวิธีการดำเนินการในส่วนที่คณะสงฆ์รับผิดชอบภายใต้โครงการพัฒนาชุมชนและโครงการเร่งรัดพัฒนาชนบทต่าง ๆ นั้น รายละเอียดได้กล่าวไว้ในหัวข้อต่อไปแล้ว

ภาพที่ 13 ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐบาลอเมริกันกับหน่วยงานการพัฒนาเศรษฐกิจของไทย ค.ศ.

1960-1970 (พ.ศ. 2503-2513)

ที่มา: รั้งสรรค และสมบูรณ์ (2528: 262)

ตารางที่ 1 โครงการของ USOM ในประเทศไทย พันธะของโครงการ พ.ศ. 2494-2505

หน่วย : พันเหรียญอเมริกัน								
	สหรัฐฯ	%	ฉบับเทียบ ของสหรัฐฯ	%	ไทย	%	รวม	%
เกษตรและชลประทาน	13,132	9.5	14,906	10	13,357	28	41,395	12
อุตสาหกรรม	5,348	4	4,200	3	1,348	3	10,896	3
การลงทุนทางเหมืองแร่	8,415	6	2,883	2	1,108	2	12,406	4
คมนาคม	70,631	52	92,044	65	8,083	17	170,758	52
สวัสดิการ	38,853	20	27,677	19	23,858	49	90,388	28
การพัฒนาชุมชน	448	0.5	987	1	593	1	2,028	1
รวม	136,827	92.0	142,697	100	48,347	100	327,871	100

หมายเหตุ : การให้ไทยในด้านสวัสดิการ ซึ่งรวมทั้งการศึกษา การบริหาร ปกครอง การ
ตำรวจ และสาธารณสุข มีจำนวนสูงสุด(40%) 52% ของเงินทุนอเมริกัน
นำไปใช้ในโครงการสร้างถนนหนทาง แต่ยังคงอีก 8% ของทั้งหมดที่ยังไม่
แน่ชัดว่าเงินจำนวนนี้ตกอยู่ที่ใด

ที่มา : พรรณี และม.ร.ว.ประกายทอง,(ผู้แปล) (2526: 341) อ้างถึง USOM. 1962. Thai-American
Economic and Technical Cooperation .

ในด้านความร่วมมือทางการทหาร สหรัฐฯทุ่มเทความช่วยเหลือในด้านนี้อย่างมาก ดังจะ
เห็นได้จากจำนวนเงินช่วยเหลือทางด้านทหารที่มีถึง 283,000,000 บาทใน พ.ศ. 2503 ขณะที่ความ
ช่วยเหลือทางด้านเศรษฐกิจมีเพียง 216,000,000 บาท (Phuangkasem, 1973: 64 – 68) ความ
ช่วยเหลือทางการทหารในสมัยนี้มีลักษณะคล้ายกับในสมัยรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม โดยมี
หน่วยคณะที่ปรึกษาให้ความช่วยเหลือทางการทหารของสหรัฐอเมริกา หรือหน่วยจัสแมค (Joint

United States Military Advisory Group – JUSMAG) คอยให้ความช่วยเหลือในด้านการฝึกจัดระเบียบกองทัพไทยตามแบบอเมริกัน เพิ่มกำลังทหาร ให้คำปรึกษาในเรื่องเทคโนโลยียุทธปัจจัยใหม่ๆ และการส่งทหารไทยไปศึกษาและฝึกอบรมที่สหรัฐอเมริกา

ในเดือนมีนาคม พ.ศ. 2505 สหรัฐฯประกาศว่าจะให้ความสนับสนุนประเทศไทยอย่างเต็มที่หากถูกโจมตีโดยคอมมิวนิสต์ ได้ก่อตั้งกองทัพเรือที่ 7 ขึ้นที่อ่าวไทย นำฝูงเครื่องบินทิ้งระเบิดเข้าประจำการที่ภาคอีสาน และนำทหาร 10,000 คน เข้าประจำการในประเทศไทย (ผาสุกและคริส, 2542: 462-463) รัฐบาลสหรัฐฯยังได้ส่งหน่วยสื่อสารทางยุทธศาสตร์ของกองทัพบก (Strategic Army Communications-STARCOM) มาทำงานด้านการสื่อสารระหว่างประเทศไทยกับสหรัฐอเมริกาโดยตรงภายใต้การบังคับบัญชาของจัสแมค เพื่อความรวดเร็วในทางยุทธศาสตร์ ต่อมาได้ส่งกองพันหน่วยก่อสร้างเคลื่อนที่ของกองทัพเรือสหรัฐอเมริกาจากเกาะโอกินาวา ที่รู้จักในนาม “ผึ้งทะเล” (Construction Battalion – CB หรือ Sea Bee) มาช่วยสร้างเส้นทางยุทธศาสตร์และปรับปรุงสนามบินทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของโครงการเร่งเสริมกำลังป้องกันทางทหารในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยถนนสายมิตรภาพเชื่อมระหว่างกรุงเทพฯ กับภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ถือเป็นถนนสายแรกที่สร้างเสร็จภายใต้ความช่วยเหลือของสหรัฐอเมริกา (สินีนาฏ, 2539:153) เป็นเส้นทางที่ทำให้รัฐบาลไทยสามารถเข้าถึงประชาชนในภาคนี้ได้สะดวกและรวดเร็วขึ้นเพื่อทำการต่อต้านลัทธิคอมมิวนิสต์

นอกจากนี้สหรัฐอเมริกายังช่วยสนับสนุนโครงการ “ปฏิบัติการทางสาธารณะ” (Civil Action) ซึ่งเป็นโครงการที่รัฐบาลใช้กำลังจากหน่วยทหารและหน่วยรักษาความปลอดภัยอื่น ๆ เข้าไปช่วยเหลือประชาชนตามที่ได้กล่าวมาแล้ว เช่น ทหารช่างช่วยสร้างหรือซ่อมแซมสิ่งก่อสร้างในหมู่บ้าน หรือเหล่าแพทย์ทหารช่วยรักษาพยาบาลชาวบ้าน เป็นต้น โครงการนี้เป็นการสนับสนุนให้ประชาชนช่วยเหลือตนเอง ขณะเดียวกันประชาชนเองก็ให้ความสนับสนุนและร่วมมือกับรัฐบาล เพราะเป็นโครงการที่เป็นประโยชน์ต่อประชาชน ในส่วนของรัฐบาลก็สามารถใช้โอกาสที่คืนนี้ผูกสัมพันธ์กับประชาชน ส่งผลให้ประสิทธิภาพในการโฆษณาชวนเชื่อของฝ่ายคอมมิวนิสต์ลดบทบาทลง ต่อมาจากข้อเสนอของกองทัพบกและหน่วยจัสแมค ที่ประชุมคณะรัฐมนตรีได้มีมติให้จัดตั้งหน่วยงานพิเศษขึ้น เรียกว่า กองอำนวยการกลางรักษาความปลอดภัยแห่งชาติ (กรป.กลาง) ใน พ.ศ. 2505 เป็นส่วนอำนวยการกลางในการรับผิดชอบวางแผนและดำเนินการป้องกันและปราบปรามการปฏิบัติการของคอมมิวนิสต์ในประเทศไทย (จินตราและปิยนาด, 2521: 229-231) มีบทบาทในการป้องกัน 4 ด้าน คือ การป้องกันทางสงครามจิตวิทยา การป้องกันการแทรกซึม การป้องกันการบ่อนทำลาย และการป้องกันการรบบแบบกองโจร นอกจากนี้ กรป.กลาง ยังมีโครงการ

พัฒนาต่าง ๆ ที่อยู่ในความรับผิดชอบควบคู่ไปด้วย เช่น โครงการพัฒนาการเคลื่อนที่ โครงการแพทย์เคลื่อนที่ โครงการขยายผลิตผลโปรตีน โครงการตั้งสถานีวิทย์กระจายเสียง โครงการสร้างเส้นทางในชนบท โครงการจัดหาน้ำเพื่อการบริโภคและเพื่อการเกษตร รวมทั้งงานของกรมการพัฒนาชุมชนและกรมเร่งรัดพัฒนาชนบท เป็นต้น

นโยบายในการป้องกันและปราบปรามการดำเนินงานของฝ่ายคอมมิวนิสต์ในส่วนของกรป.กลาง (บัญชา, 2528: 101) สามารถสรุปได้ดังนี้

1. ป้องกันมิให้คอมมิวนิสต์หรือตัวแทนดำเนินการอย่างใดอย่างหนึ่ง อันเป็นภัยต่อความมั่นคงของชาติ
2. ดำเนินมาตรการป้องกัน ด้วยการสวัสดิการและส่งเสริมการครองชีพของราษฎร
3. ปราบปรามการดำเนินการอันเป็นภัยต่อความมั่นคงของชาติอย่างเด็ดขาด ทั้งนี้จะต้องไม่กระทบกระเทือนต่อความสงบสุขของประชาชนในท้องถิ่นนั้น ๆ
4. ใช้กำลังตำรวจและกองอาสารักษาดินแดนเป็นกำลังหลัก ส่วนกำลังทหารให้เป็นกำลังสนับสนุนเมื่อสถานการณ์รุนแรงและจำเป็นจึงใช้กำลังทหารเข้ามาดำเนินการ

รัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ใช้มาตรการรุนแรงในการปราบปรามคอมมิวนิสต์โดยอาศัยคำสั่งของหัวหน้าคณะปฏิวัติ รวมทั้งคำสั่งและอำนาจของนายกรัฐมนตรีตามมาตรา 17 ของธรรมนูญการปกครองแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2502 สั่งประหารชีวิตบุคคล 4 คน ในข้อหาเป็นคอมมิวนิสต์ คือ นายสุภชัย ศรีสติ นายครอง จันดาวงศ์ นายทองพันธุ์ สุทธิมาศ และนายรวมวงศ์พันธุ์ (พรรณีและม.ร.ว.ประกายทอง, 2526: 266-269) นอกจากนี้ยังอาศัยพระราชบัญญัติป้องกันการกระทำอันเป็นคอมมิวนิสต์ พ.ศ. 2495 มาตั้งข้อหาเกี่ยวกับการกระทำอันเป็นคอมมิวนิสต์ให้แก่บรรดานักการเมืองที่เป็นฝ่ายตรงข้ามรัฐบาล นักการเมืองที่มีแนวคิดหรือหัวก้าวหน้า นักหนังสือพิมพ์ นักเขียนที่วิพากษ์วิจารณ์รัฐบาล หรือมีแนวคิดแบบสังคมนิยม หรือแม้กระทั่งพระภิกษุสงฆ์ที่มีแนวคิดแตกต่างจากรัฐบาลขัดแย้งกับนโยบายของรัฐ แม้แต่บทประพันธ์เพลงหรือภาพยนตร์จีนเรื่อง “จอมใจจักรพรรดิ” ที่มีลักษณะเป็นไปในทางกาพย์เห่พรรณลัทธิคอมมิวนิสต์ก็ถูกคำสั่งของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ระงับการฉาย (สจข., 2505: คค 0202.1.1/70)

การปราบปรามการคุกคามจากฝ่ายคอมมิวนิสต์ของรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์จึงมีลักษณะเป็นการเหวี่ยงแห ใช้อำนาจรัฐในการทำลายฐานกำลังอำนาจของนักการเมืองฝ่ายตรงข้าม และผู้ที่ไม่เห็นด้วยกับแนวคิดและการกระทำของรัฐบาลซึ่งไม่ได้เป็นคอมมิวนิสต์อย่างได้ผลดี แต่ไม่ประสบความสำเร็จในการปราบปรามฝ่ายคอมมิวนิสต์ที่แท้จริง ทำให้แทนที่คอมมิวนิสต์จะหมดไปกลับขยายขอบเขตของพื้นที่จากไม่กี่จังหวัดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ กลายเป็นขยายตัวไปสู่ในหลายจังหวัดของทุกภาค

การดำเนินการแก้ไขปัญหาของรัฐบาลนั้น รัฐบาลไม่ได้เป็นฝ่ายเริ่มต้นเพื่อป้องกันการคุกคามจากฝ่ายคอมมิวนิสต์ ไม่มีการวางแผนเชิงรุกไว้ก่อน เห็นได้จากการดำเนินโครงการพัฒนาชุมชนหรือชนบทต่าง ๆ ที่รัฐบาลตั้งขึ้น ล้วนแล้วแต่ตั้งขึ้นมาเพื่อแก้ไขปัญหาคอมมิวนิสต์ได้กระทำไว้ทั้งสิ้น แม้แต่กรณีที่ฝ่ายคอมมิวนิสต์โจมตีรัฐบาลโดยอ้างการใช้มาตรการรุนแรงในการปราบปรามฝ่ายตนกับการที่รัฐบาลได้เข้าร่วมกับสหรัฐอเมริกาในการเข้าไปแทรกแซงกิจการภายในของประเทศลาวผ่านทางโบปปลิว (สจข., 2503: ศข 0701.9/715) และวิฤกษ์กระจายเสียงที่ชื่อว่า “วิฤกษ์เสียงประชาชนแห่งประเทศไทย” ซึ่งเริ่มออกรายการโจมตีรัฐบาลเมื่อวันที่ 2 มีนาคม พ.ศ. 2505 (บัญญัติ, 2528: 102) รัฐบาลก็เป็นฝ่ายตอบโต้การเคลื่อนไหวนี้โดยการออกแถลงการณ์ของรัฐบาลเรื่อง ความเคลื่อนไหวของคอมมิวนิสต์ในประเทศไทย (คณะรัฐมนตรี, 2507: 212-213) เพื่อไม่ให้ประชาชนหลงเชื่อในคำโฆษณาและให้ความร่วมมือกับรัฐบาลในการปราบปรามคอมมิวนิสต์ มีการจัดรายการวิทยุ “รายการเพื่อแผ่นดินไทย” โดยหน่วยงานของทหารเพื่อการต่อต้านคอมมิวนิสต์ผ่านทางสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย ซึ่งครอบคลุมทุกพื้นที่ของประเทศ เป็นวิธีการที่รัฐบาลเชื่อว่าประหยัดและสามารถเข้าถึงประชาชนได้ทุกพื้นที่ทั้งในเขตตำบลและหมู่บ้าน

จะเห็นได้ว่า การป้องกันและปราบปรามภัยคุกคามจากลัทธิคอมมิวนิสต์ ซึ่งเป็นเป้าหมายร่วมกันระหว่างประเทศไทยกับสหรัฐอเมริกาในสมัยรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ นี้ยังไม่ค่อยเห็นผลและไม่ประสบความสำเร็จเท่าที่ควร แม้ว่าสหรัฐอเมริกาจะได้ทุ่มเทความช่วยเหลือทั้งทางเศรษฐกิจและการทหารอย่างมากก็ตาม ที่เป็นเช่นนี้ส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากการที่รัฐบาลใช้อำนาจของตนที่มีไว้เพื่อป้องกันและปราบปรามคอมมิวนิสต์ มาใช้ปราบปรามฝ่ายตรงข้ามของรัฐบาลทั้งนักการเมืองและผู้ที่มีแนวคิดขัดแย้งกับนโยบายของรัฐ ทำให้ภัยคุกคามจากลัทธิคอมมิวนิสต์ขยายขอบเขตและความรุนแรงออกไปอย่างกว้างขวางในช่วงเวลาต่อมาของผู้สืบทอดอำนาจทางการเมืองของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ คือ จอมพลถนอม กิตติขจร ที่ต้องสานต่อความสัมพันธ์กับ

สหรัฐอเมริกา พร้อมกับแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ในนโยบายป้องกันและปราบปรามคอมมิวนิสต์ที่เกิดขึ้นจากรัฐบาลยุคนี้

เมื่อจอมพลถนอม กิตติขจร ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี ได้ดำเนินการสานต่อความสัมพันธ์กับสหรัฐอเมริกาที่มีมาในสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ และยังคงมีความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดกันมากขึ้นเมื่อสงครามเวียดนามทวีความรุนแรงรวมทั้งลาว และกัมพูชาที่ตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของพวกคอมมิวนิสต์เวียดนามเหนือ รัฐบาลไทยอนุมัติให้สหรัฐฯ นำกองทหารมาประจำการอย่างลับ ๆ ในพ.ศ. 2507 ประเทศไทยกลายเป็นฐานทัพอากาศให้สหรัฐฯ ส่งเครื่องบินไปทิ้งระเบิดในอินโดจีน สหรัฐฯ สร้างสนามบิน 8 แห่ง เพื่อใช้ในการรบภายใต้โครงการก่อสร้างทางทหาร ได้แก่ อุตะปะ ตาลลี นครราชสีมา อุครธานี อุบลราชธานี น้ำพอง กำแพงแสน และเชียงใหม่ (มัสแคต, 2536: 31-32) ทำเรื่อน้ำลึกเพื่อรองรับเรือรบที่สัดหีบ จังหวัดชลบุรี และสร้างระบบการข้าวและสอคแนมที่ทันสมัยขึ้นในประเทศไทยเพื่อสนับสนุนการทำสงครามโจมตีเวียดนามเหนือและลาวในเวลาต่อมา

ในส่วนการให้ความร่วมมือและช่วยเหลือรัฐบาลไทยเพื่อป้องกันและปราบปรามคอมมิวนิสต์ สหรัฐฯ ให้ความช่วยเหลือให้แก่กรมตำรวจในการต่อต้านการขยายตัวของขบวนการคอมมิวนิสต์ในไทยมาตั้งแต่ พ.ศ. 2505 โดยให้ความช่วยเหลือทางด้านอาวุธ ยานพาหนะและเครื่องบินแก่ตำรวจตระเวนชายแดน ต่อมาในปี พ.ศ. 2507 รัฐบาลไทยโดยกระทรวงมหาดไทยได้กำหนดแผนนโยบายในการต่อต้านการแทรกซึมของคอมมิวนิสต์ใหม่ โดยเน้นหนักไปในทางการป้องกันและให้ความคุ้มครองแก่ประชาชนให้เพียงพอ ทั้งนี้เนื่องจากได้พิจารณาเห็นว่าการใช้วิธีปราบปรามเพียงวิธีเดียวเป็นเรื่องยากและไม่ได้ผลเต็มที่ สำหรับวิธีป้องกันและให้ความคุ้มครองแก่ประชาชนคือ การใช้ระบบการพัฒนาท้องถิ่นต่าง ๆ ให้มากยิ่งขึ้น พร้อมกับจัดส่งเจ้าหน้าที่ออกไปให้ความคุ้มครองและชี้แจงให้ประชาชนทราบถึงความมุ่งหมายของรัฐบาลและภัยของคอมมิวนิสต์ (สจข., 2508: ก/ป7/2508/มท 1.5 ป.2) กรมตำรวจจึงเป็นหน่วยงานหนึ่งที่ทำให้ความคุ้มครองแก่ประชาชน ในเดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2509 องค์การยูซอมจึงทำความตกลงกับกรมตำรวจในการเพิ่มกำลังตำรวจไทยในบริเวณพื้นที่ชนบทที่กำลังพัฒนา ใช้งบประมาณถึง 357 ล้านบาท ในการเพิ่มกำลังและสมรรถภาพตำรวจ เพิ่มสถานีตำรวจ จ่ายอาวุธพิเศษแก่ตำรวจทุกฝ่าย (สจข., 2509: ก/ป7/2509/มท 1.3 ป.5) โครงการนี้เริ่มทำในพื้นที่ที่มีวิกฤตการณ์การก่อการร้ายของฝ่ายคอมมิวนิสต์ก่อนคือภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และหน่วยสืบราชการลับของสหรัฐฯ หรือ C.I.A (Central Intelligence Agency) ได้มีบทบาทในการฝึกตำรวจไทยให้ปฏิบัติการแบบทันสมัยในการรักษาความมั่นคงตามแนวชายแดนภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือด้วย

กองกำลังคอมมิวนิสต์มีการเคลื่อนไหวและปฏิบัติการทั้งในภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคใต้ โดยเฉพาะภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีการเพิ่มการปฏิบัติการที่รุนแรงขึ้นในช่วง พ.ศ. 2507-2508 จนนำไปสู่เหตุการณ์ในวันที่ 7 สิงหาคม พ.ศ. 2508 เมื่อกองกำลังคอมมิวนิสต์ได้ปะทะต่อสู้ด้วยอาวุธกับตำรวจที่บ้านนาบัว ตำบลเรณู อำเภอธาตุพนม จังหวัดนครพนม เป็นครั้งแรก ฝ่ายคอมมิวนิสต์เรียกวันนี้ว่า “วันเสียงปืนแตก” กลายเป็นจุดเริ่มต้นของการปะทะกันที่รุนแรงเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ระหว่างรัฐบาลกับฝ่ายคอมมิวนิสต์ จอมพลถนอม กิตติขจร นายกรัฐมนตรี ได้มีคำสั่งแต่งตั้งจอมพลประภาส จารุเสถียร รองนายกรัฐมนตรี และรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย เป็นผู้บัญชาการปราบปรามคอมมิวนิสต์ (ผบ.ปค.) และจัดตั้งกองบัญชาการปราบปรามคอมมิวนิสต์ (บก.ปค.) ขึ้นเมื่อวันที่ 24 ธันวาคม พ.ศ. 2508 ทำหน้าที่รับผิดชอบในการปราบปรามคอมมิวนิสต์ทั่วประเทศ ยกเว้นการปราบปรามโจรจีนคอมมิวนิสต์บริเวณชายแดนภาคใต้ซึ่งเป็นความร่วมมือกันระหว่างไทยกับมาเลเซีย ยังคงอยู่ในความรับผิดชอบของ กรป.กลางต่อไป หน่วยงานนี้ต่อมาเมื่อมีการแก้ไขเพิ่มเติมพระราชบัญญัติป้องกันการกระทำอันเป็นคอมมิวนิสต์ (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2512 แล้วได้ยุบเลิกไป และจัดตั้งกองอำนาจการป้องกันและปราบปรามคอมมิวนิสต์ (กอ.ปค.) ขึ้นแทนตามนโยบายของรัฐบาลโดย กรป.กลางที่พิจารณาเห็นว่าในการปราบปรามคอมมิวนิสต์ให้ได้ผลและรวดเร็วขึ้น ควรมีเพียงหน่วยงานเดียวที่มีอำนาจในการปราบปราม ในพ.ศ. 2517 “กองอำนาจการป้องกันและปราบปรามคอมมิวนิสต์” ได้เปลี่ยนชื่อเป็น “กองอำนาจการรักษาความมั่นคงภายใน” ใช้ชื่อย่อว่า “กอ.รมน.” ตามคำสั่งนายกรัฐมนตรี ที่ 140/2517 ลงวันที่ 7 มิถุนายน พ.ศ. 2517 (บัญชา, 2528: 106-114)

ตารางที่ 2 การเปรียบเทียบการจัดสรรงบประมาณในแต่ละปี (พ.ศ. 2504-2516) (คิดเป็นร้อยละ)

เป้าหมาย	2504	2505	2506	2507	2508	2509	2510	2511	2512	2513	2514	2515	2516
เพื่อการศึกษา	15.4	14.9	15.6	15.4	15.3	14.3	13.2	5.8	5.5	5.9	6.2	6.0	6.7
เพื่อป้องกันประเทศ	16.6	16.9	15.6	15.4	15.5	15.0	13.6	15.3	15.7	17.0	17.9	18.2	18.2
(กลาโหม)													
เพื่อการภายในประเทศ	15.0	13.9	14.3	15.5	16.9	17.1	15.6	20.7	21.3	20.7	21.5	22.1	23.5
(มหาดไทย)													

ที่มา: วิวัฒน์ (2533: 714)

นโยบายในการป้องกันและปราบปรามคอมมิวนิสต์ของรัฐบาลมีการปรับปรุงและเปลี่ยนแปลงมาตรการต่าง ๆ ตามลักษณะการเคลื่อนไหวของฝ่ายคอมมิวนิสต์ดังที่ได้กล่าวมาข้างแล้ว คือจากสมัยรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ที่ใช้มาตรการทางทหารเป็นหลักในการปราบปรามอย่างรุนแรง จนถึง พ.ศ. 2510 รัฐบาลจอมพลถนอม กิตติขจร เริ่มใช้มาตรการปราบปรามโดยใช้กำลังผสมระหว่างทหาร ตำรวจ และพลเรือน ควบคู่ไปกับการพัฒนาชนบทโดยมีประชาชนเป็นเป้าหมาย แต่มาตรการนี้ก็ยังไม่ประสบผลสำเร็จ เพราะหน่วยงานที่รับผิดชอบในด้านการปราบปรามกับด้านการพัฒนา ต่างฝ่ายต่างมุ่งทำงานที่ได้รับมอบหมายเฉพาะของตน ขาดการประสานงานกัน ขณะที่กองกำลังของคอมมิวนิสต์ยังคงลอบโจมตีทำความเสียหายแก่รัฐบาล ทำให้นโยบายการลดความรุนแรงในการปราบปรามไม่ได้ผล ยังคงใช้ความรุนแรงในการปราบปรามต่อไป พ.ศ. 2512 นโยบายการป้องกันและปราบปรามคอมมิวนิสต์ของรัฐบาลได้เปลี่ยนเป็นการใช้การเมืองเป็นหลัก ส่วนการใช้มาตรการทางกฎหมายและกำลังทางทหารนั้นให้ใช้เมื่อจำเป็นเท่านั้น

สหรัฐฯ สนับสนุนให้รัฐบาลไทยก่อตั้งกองอำนาจการป้องกันและปราบปรามคอมมิวนิสต์ ซึ่งต่อมาเรียกว่า กองอำนาจการรักษาความมั่นคงภายใน หรือ กอ.รมน. ขณะเดียวกันรัฐบาลสหรัฐฯ ยังได้ก่อตั้งหน่วยงานที่คล้ายคลึงกันภายในสถานทูตอเมริกันที่กรุงเทพฯ ด้วย (ผาสุกและคริส, 2542 : 497) ใน พ.ศ. 2511 รัฐบาลจอมพลถนอม กิตติขจร เริ่มโครงการลดอิทธิพลพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยโดยได้รับการสนับสนุนจาก USAID (U.S Agency for International Development) ซึ่งเป็นหน่วยงานที่อยู่ภายใต้การควบคุมของกองทัพสหรัฐฯ USAID ให้ความช่วยเหลือแก่โครงการเร่งรัดพัฒนาชนบท โดยให้เงินทุนสร้างถนนเข้าสู่หมู่บ้านในเขตพื้นที่ที่ผู้ก่อการร้ายคอมมิวนิสต์ปฏิบัติการ ขุดบ่อน้ำ และสร้างระบบสาธารณสุขไปเกือบดั่งต้นต่าง ๆ และให้เงินช่วยเหลือเพื่อก่อตั้งอาสาสมัครระดับหมู่บ้านในการต่อต้านคอมมิวนิสต์ด้วย

สหรัฐอเมริกากับการใช้พุทธศาสนาเป็นสื่อกลาง

นอกจากการให้เงินช่วยเหลือแก่โครงการต่าง ๆ ของรัฐบาลไทยแล้ว สหรัฐฯ ยังพยายามเข้าถึงจิตใจคนไทยที่นับถือพระพุทธศาสนาด้วย เพื่อสร้างความสัมพันธ์อันดีระหว่างทั้งสองประเทศและระหว่างทหารอเมริกันกับประชาชนในพื้นที่ที่มีฐานทัพของสหรัฐฯ ตั้งประจำการอยู่ โดยใน พ.ศ. 2511 กองทัพอากาศสหรัฐฯ ได้เสนอขอสร้างวัดไทยขึ้น ณ ฐานทัพอากาศ ในบริเวณสนามบิน อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม โดยทางสหรัฐฯ ออกค่าใช้จ่ายถวายให้ทั้งหมด ซึ่งรัฐบาลไทยโดยกรมการศาสนาได้อนุมัติให้ตามคำขอและได้คัดเลือกพระภิกษุสามเณรไปประจำพรรษาเพื่อป้องกันไม่ให้คอมมิวนิสต์เข้าไปทำอันตรายต่อพุทธศาสนาหรือต่อฐานทัพ การสร้างวัด

ของสหรัฐฯ ครั้งนี้ ได้รับการวิพากษ์วิจารณ์ทั้งในส่วนที่เห็นด้วยและไม่เห็นด้วย ที่เห็นด้วย ได้แสดงความยินดีที่วัดนี้เป็นวัดพุทธศาสนาวัดแรกที่ชาวต่างประเทศสร้างให้แก่ไทยและคิดว่า การมีวัดในฐานะที่ จะเป็นทางชักจูงให้ทหารอเมริกันและครอบครัวหันมานับถือพุทธศาสนามากขึ้น เป็นการเผยแพร่พุทธศาสนาไปในต่างประเทศมากขึ้นด้วยและยังเสนอให้คัดเลือกพระภิกษุที่มีวินัยเคร่งครัด มีความสามารถในภาษาอังกฤษมีความรู้ในการปฏิบัติทางสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐานซึ่งเป็นเรื่องที่ชาวตะวันตกสนใจเข้าไปจำพรรษาที่วัดนี้ (สจข., 2511: ก/ป5/2511/21 ป.4) ขณะที่ในส่วนของผู้ที่ไม่เห็นด้วยนั้น เกรงว่าพระภิกษุสามเณรที่จำพรรษาในวัดนี้จะผิดพระวินัยบัญญัติที่ห้ามไม่ให้พระภิกษุไปคอกงักที่เตรียมรบกัน รวมทั้งในประเทศไทยเองเมื่อทางทหารจะไปตั้งฐานทัพที่ใด ก็จะมีพระราชกฤษฎีกาย้ายวัดออกไปจากพื้นที่นั้นและทางทหารก็ออกค่าใช้จ่ายในการรื้อย้ายให้ตามสมควรด้วย แต่ในกรณีนี้กรมการศาสนากลับสนับสนุนให้สร้างวัดในใจกลางของฐานทัพเสียเอง จึงมีปัญหว่ากรมการศาสนามีอำนาจในการยกเลิกพระราชบัญญัตินี้ได้เองหรือไม่ (สจข., 2511: ก/ป8/2511/14 ป.2) อีกทั้งสภาพแวดล้อมรอบที่ตั้งวัดก็ไม่เหมาะแก่การจำพรรษาของพระภิกษุสามเณร เพราะมีทั้งแหล่งบันเทิง เช่น ผับ บาร์ ร้านอาหาร การฝึกซ้อมของทหาร เป็นต้น

การสร้างวัดพุทธศาสนาให้แก่ไทยครั้งนั้น หากพิจารณาแล้วทั้งฝ่ายไทยและฝ่ายสหรัฐฯ ต่างพยายามเอาใจซึ่งกันและกัน กล่าวคือ สหรัฐฯ สร้างวัดและออกค่าใช้จ่ายให้เพื่อเอาใจฝ่ายไทยที่นับถือพระพุทธศาสนา ส่วนฝ่ายไทยก็พิจารณาอนุมัติให้สร้างวัดทันทีเพื่อตอบสนองศรัทธาของสหรัฐฯ โดยมีได้คำนึงถึงสภาพแวดล้อมของวัดและความเป็นอยู่ของพระสงฆ์ตามพระวินัยบัญญัติและหลักการสร้างวัดของไทยที่ปฏิบัติกันอยู่ ทำให้การสร้างวัดของสหรัฐฯ เป็นการสร้างเพื่อผลทางการเมืองมากกว่าเป็นการสร้างที่มาจากแรงศรัทธาที่แท้จริง ดังจะเห็นได้จากการที่กรมการศาสนาต้องพิจารณาคัดเลือกพระภิกษุสามเณรที่ไม่เป็นคอมมิวนิสต์เข้าไปอยู่ประจำพรรษาที่วัดนี้ การกระทำเช่นนี้ทำให้เกิดความไม่ไว้วางใจต่อคณะสงฆ์ไทยในเวลานั้นว่า ทางคณะสงฆ์มีคอมมิวนิสต์เข้าไปแทรกแซงอยู่ การคัดเลือกพระสงฆ์ไปอยู่ครองวัดนี้โดยคณะสงฆ์ฝ่ายเดียวไม่เพียงพอ ต้องมีกรมการศาสนาเข้าร่วมพิจารณาเป็นพิเศษด้วย ทั้งที่จริง ๆ แล้ว ทางราชการยังไม่สามารถพิสูจน์ได้เลยว่า มีพระสงฆ์ไทยรูปใดเป็นคอมมิวนิสต์หรือมีการกระทำอันเป็นคอมมิวนิสต์ มีเพียงแต่สงสัยในตัวบุคคลบางรูปเท่านั้น การคัดเลือกพระภิกษุสามเณรดังกล่าวถือเป็นการเอาใจสหรัฐฯ อย่างมากในเรื่องการต่อต้านภัยคอมมิวนิสต์ แต่กลับเป็นการสร้างความเข้าใจผิดให้แก่ประชาชนและคณะสงฆ์ไทย ทำให้การสร้างวัดของสหรัฐฯ ในครั้งนั้น มีผู้กล่าวว่า เป็นการสร้างวัดเพื่อป้องกันคอมมิวนิสต์ หรือสร้างวัดเอาไว้เป็นตัวอย่าง “กำแพงกันคอมมิวนิสต์” ที่มองไม่เห็นว่าจะได้ผลตามที่ต้องการหรือไม่

ในเดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2512 ประธานาธิบดีริชาร์ด เอ็ม. นิกสัน (Richard M. Nixon) ได้ประกาศลัทธินิกสัน (Nixon Doctrine) ขึ้นที่ เกาะกวม และได้นำลัทธินี้มาปรับใช้ในนโยบายของสหรัฐอเมริกาที่มีต่อภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้รวมทั้งประเทศไทยด้วย ซึ่งตามลัทธินี้ “สหรัฐจะไม่เข้าไปเกี่ยวข้องทางด้านกำลังทหารโดยตรงในสงครามแถบภูมิภาคนี้อีกต่อไป แต่สหรัฐจะพยายามคงไว้ซึ่งความผูกพันทางการเมืองที่สหรัฐมีต่อประเทศนั้น ๆ อยู่ต่อไป” (วิบูลพงศ์, 2526: 49) มีผลทำให้หลังจากปี พ.ศ. 2512 เป็นต้นมา นโยบายต่างประเทศของสหรัฐฯ มีการเปลี่ยนแปลงคือ สหรัฐฯ ไม่ต้องการเข้าไปยุ่งเกี่ยวกับปัญหาความมั่นคงภายในของประเทศใด ๆ สหรัฐฯ ถือว่าเป็นหน้าที่ของประเทศในเอเชียที่จะต้องดูแลและจัดการตัวเอง สหรัฐฯ เริ่มถอนตัวออกจากสงครามเวียดนาม เริ่มถอนฐานทัพและกำลังทหารออกจากประเทศไทยในปลายปีพ.ศ. 2512 ส่งผลกระทบต่อด้านเศรษฐกิจการค้าที่ได้ตั้งขึ้นมาพร้อมกับการก่อสร้างฐานทัพสหรัฐฯ เช่น ร้านอาหาร ผับ บาร์ ไนท์คลับ ที่อยู่รอบฐานทัพ รวมทั้งเกิดปัญหาการว่างงานของแรงงานไทยที่เคยทำงานอยู่ในฐานทัพสหรัฐฯ จำนวนมากกลายเป็นปัญหาทางสังคมที่รัฐบาลจอมพลถนอม กิตติขจร ต้องแก้ไข ขณะเดียวกันความช่วยเหลือต่าง ๆ ที่สหรัฐฯ เคยมีให้แก่ไทยจำนวนมากนั้นก็ต้องลดลงตามไปด้วย เมื่อสภาองเกรสของสหรัฐฯ ออกกฎหมายจำกัดอำนาจของประธานาธิบดีในการทำสงครามในต่างแดน (War Powers Acts of 1973) ในพ.ศ. 2516 รวมทั้งแนวคิดของอเมริกันส่วนใหญ่ที่เอือมระอาต่อสงครามเวียดนามได้นำไปสู่ความพ่ายแพ้ของสหรัฐฯ ในสงครามเวียดนามเมื่อพ.ศ. 2518 (วิบูลย์พงศ์, 2526:49) ความพยายามในการต่อต้านการขยายตัวของลัทธิคอมมิวนิสต์ในอินโดจีนของสหรัฐฯ จึงล้มเหลวด้วย

โดยสรุป แม้ว่าสหรัฐฯ จะถอนทหารและฐานทัพของตนออกจากประเทศไทยตั้งแต่พ.ศ. 2512 เป็นต้นมา แต่นโยบายในการป้องกันและปราบปรามคอมมิวนิสต์ของไทยก็ยังคงดำเนินการต่อไป โดยใช้การเมืองเป็นหลัก ตลอดระยะเวลา 10 ปีภายใต้การบริหารของรัฐบาลจอมพลถนอม กิตติขจร จะเห็นได้ว่ารัฐบาลชุดนี้ทุ่มเทกับการปราบปรามคอมมิวนิสต์อย่างมาก ดังจะเห็นได้จากการจัดสรรงบประมาณในแต่ละปีตามตารางที่ 2 งบประมาณเพื่อการภายในประเทศโดยกระทรวงมหาดไทย และงบประมาณเพื่อการป้องกันประเทศโดยกระทรวงกลาโหม มีแนวโน้มเพิ่มขึ้นทุกปี ขณะที่งบประมาณเพื่อการศึกษา มีแนวโน้มลดลงและเพิ่มขึ้นไม่มากนัก อย่างไรก็ตามการปราบปรามคอมมิวนิสต์ภายใต้รัฐบาลชุดนี้ก็ยังไม่ประสบผลสำเร็จ และยิ่งเพิ่มจำนวนมากยิ่งขึ้นเรื่อย ๆ หลังจากเหตุการณ์ 14 ตุลา 2516 และเหตุการณ์ 6 ตุลา 2519 เมื่อนิสิตนักศึกษาหนีการกวาดล้างของรัฐบาลเข้าร่วมกับพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย ทำให้รัฐบาลชุดต่อ ๆ มาต้องเร่งออกมาตรการต่าง ๆ มาปราบปราม จนกระทั่งมาถึงการประกาศใช้คำสั่งนายกรัฐมนตรีที่ 66/2523 เรื่องนโยบายการต่อสู้เพื่อเอาชนะคอมมิวนิสต์ในสมัยรัฐบาลพลเอกเปรม ติณสูลานนท์

(บัญชา, 2528: 60) ที่ขานรับต่อสถานการณ์การเคลื่อนไหวของคอมมิวนิสต์ในเวลาดังกล่าวได้อย่างเหมาะสม มีผลให้ฝ่ายคอมมิวนิสต์ทยอยออกจากป่ามอตัวกับทางการจำนวนมาก และทำให้ปัญหาภัยจากลัทธิคอมมิวนิสต์และการก่อการร้ายของคอมมิวนิสต์ได้รับการแก้ไขที่ตรงจุดและในที่สุดปัญหาดังกล่าวก็หมดสิ้นไปในปัจจุบัน

บทบาทของสถาบันสงฆ์ในการสนับสนุนนโยบายการปกครองของรัฐบาล

การใช้สถาบันสงฆ์เพื่อสนับสนุนนโยบายการปกครองของรัฐบาลนี้ ปรากฏว่ามีกิจกรรมและโครงการหลายอย่างที่สถาบันสงฆ์ได้เข้าไปมีบทบาทร่วมกับรัฐบาลในการพัฒนาประเทศตามแผนพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับแรก พ.ศ. 2504-2509 ซึ่งฝ่ายคณะสงฆ์ก็มีความเห็นสอดคล้องกับรัฐบาลในการให้ความร่วมมือเพื่อร่วมกันพัฒนาประเทศชาติ ดังคำกล่าวรายงานของสมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (จวน อุฏฐายี) รองประธานกรรมการอำนวยการประชุมสัมมนาพระคณาธิการทั่วราชอาณาจักร เมื่อวันที่ 18 เมษายน พ.ศ. 2503 ที่มีต่อสมเด็จพระวันรัต (ปลด กิตฺติโสภโณ) ประธานกรรมการอำนวยการประชุม ตอนหนึ่งว่า

...การปกครองคณะสงฆ์กับการปกครองฝ่ายบ้านเมือง ได้มีความเกี่ยวเนื่องกันมาแต่โบราณกาลต่างพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน ในปัจจุบันนี้ทางฝ่ายบ้านเมืองได้มีการปรับปรุงและแก้ไขในด้านการปกครอง การสาธารณสุข และการเศรษฐกิจ เพื่อให้เกิดความผาสุกสมบูรณ์แก่ประชาชนพลเมืองทางฝ่ายคณะสงฆ์ก็สมควรที่จะได้มีการประชุมปรึกษาหารือเพื่อความเจริญแห่งกิจการคณะสงฆ์ และประสานงานกับทางการบ้านเมืองในส่วนที่เป็นไปโดยชอบด้วยพระธรรมวินัย อันเป็นส่วนหนึ่งแห่งความเจริญของประเทศชาติและพระศาสนา... (แถลงการณ์คณะสงฆ์, 2503: 569-570)

แม้แต่สมเด็จพระวันรัต (ปลด กิตฺติโสภโณ) ประธานกรรมการอำนวยการประชุม ก็กล่าวเปิดการประชุมในลักษณะที่คล้ายคลึงกันว่า

...การประชุมสัมมนาพระคณาธิการครั้งนี้ เป็นครั้งพิเศษ เพื่อความเจริญแห่งกิจการคณะสงฆ์ ประสานงานกับฝ่ายบ้านเมือง ซึ่งได้มีการปรับปรุงและแก้ไขกิจการในด้านการปกครอง การสาธารณสุข โภค และการเศรษฐกิจ ให้เกิดความผาสุกสมบูรณ์แก่ประชาชนพลเมือง... ส่วนกิจการอันใดสมควรจะขอความช่วยเหลือจากฝ่ายบ้านเมืองช่วยเหลือ

สนับสนุนให้เป็นการค้าจุนกิจการพระพุทธศาสนาแล้ว ก็ควรขอความอุปถัมภ์จากฝ่ายบ้านเมืองโดยสมควร... (แถลงการณ์คณะสงฆ์, 2503: 577-578)

ในขณะที่จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ นายกรัฐมนตรี ก็มีสารมาถึงที่ประชุมสภามันตนาพระคณาธิการทั่วราชอาณาจักรครั้งนี้ด้วย โดยในสารนี้มีข้อความกล่าวในลักษณะเห็นด้วยกับลักษณะการปกครองคณะสงฆ์และการปกครองฝ่ายอาณาจักรที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกันมาแต่โบราณ และขอให้คณะสงฆ์ให้ความร่วมมือกับรัฐบาลโดยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ มีความแน่ใจว่า “การทำงานปฏิบัติครั้งนี้ก็ดีหรือการที่จะร้องขอให้ทางคณะสงฆ์เข้ามีส่วนช่วยเหลือในงานปฏิบัติก็ดี มิได้ขัดต่อพระพุทธโฆษาท แต่หากเป็นการดำเนินเจริญรอยพระยุคลบาทของสมเด็จพระพุทธองค์นั่นเอง” (คณะรัฐมนตรี, 2507: 163) ขณะเดียวกันจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ในฐานะนายกรัฐมนตรี ก็เสนอให้ความอุปถัมภ์ต่อคณะสงฆ์โดยเฉพาะเรื่องการปกครองคณะสงฆ์ที่จะมีส่วนเอื้อต่อนโยบายการปกครองของตนด้วย ดังนี้

...ในส่วนที่เกี่ยวกับการปกครองคณะสงฆ์นั้น ถ้าหากทางคณะสงฆ์มีความคิดเห็นที่จะแก้ไขเปลี่ยนแปลงอย่างไร กระทบก็ไม่ขัดข้อง และยินดีรับพิจารณาเพื่ออนุโลมให้เป็นไปตามความต้องการของคณะสงฆ์ เป็นต้นว่า ถ้าหากพระคุณเจ้าทั้งหลายปรารถนาจะแก้ไขพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ที่ใช้อยู่ในปัจจุบันเสียใหม่ ให้เหมาะสมและเป็นความดีความสะดวกแก่ฝ่ายสงฆ์ที่จะดำรงและเชิดชูพระพุทธศาสนายิ่งขึ้น กระทบก็พร้อมที่จะรับพิจารณา และดำเนินการแก้ไขกฎหมายไปในทางที่เหมาะสมที่ควร และที่ทางบ้านเมืองสามารถจะอำนวยให้ได้ ขอให้โปรดแจ้งให้กระทบทราบ ข้อสังเกตอย่างเดียวกับที่กระทบใคร่เสนอมา คือการปรับปรุงทุกอย่างควรให้เป็นไปในทางรักษาและเพิ่มพูนคุณภาพ ให้การศึกษาพระธรรมวินัยและการบำเพ็ญพรตเป็นคุณประโยชน์แก่ทางบ้านเมืองและทางพระศาสนาด้วยกันเป็นส่วนรวม และให้วัดวาอารามทั้งหลายเป็นแหล่งที่ควรเชิดชูบูชาอย่างแท้จริง... (คณะรัฐมนตรี, 2507: 164)

บทบาทของสถาบันสงฆ์ในการสนับสนุนนโยบายการปกครองของรัฐบาลผ่านทางโครงการและกิจกรรมต่าง ๆ มีดังต่อไปนี้

โครงการพัฒนาชุมชนและโครงการเร่งรัดพัฒนาชนบท

เนื่องจากนโยบายการพัฒนาชุมชนและการเร่งรัดพัฒนาชนบท ถือเป็นนโยบายสำคัญของรัฐบาลในการยกระดับความเป็นอยู่ของประชาชนให้ดีขึ้นเพื่อให้สอดคล้องกับแผนการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศในระยะแรก พ.ศ. 2504-2509 สถาบันสงฆ์ได้เข้ามามีส่วนร่วมในกิจกรรมของโครงการพัฒนาชุมชนและโครงการเร่งรัดพัฒนาชนบทที่สำคัญนี้ด้วย(Somboon,1977: 62) บทบาทในการพัฒนาชุมชนของพระสงฆ์ส่วนใหญ่จะเน้นที่ชนบทมากกว่าในเมือง เนื่องจากสังคมในชนบทยังมีวัดเป็นศูนย์กลางในการประกอบกิจกรรมต่าง ๆ แทบทุกด้านของหมู่บ้าน และมีพระสงฆ์เป็นผู้นำที่สำคัญที่สุดของชุมชน ซึ่งก่อนหน้าที่รัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ จะเริ่มนโยบายพัฒนาชุมชนชนบท และวางโครงการจัดส่งนักพัฒนากรตลอดจนการให้บริการต่าง ๆ เข้าไปในท้องถิ่นชนบทนั้น พระสงฆ์ที่จำพรรษาอยู่ในหมู่บ้านหรือชุมชนแต่ละแห่งได้มีบทบาทในการเป็นผู้นำเพื่อการพัฒนาหมู่บ้านหรือชุมชนอย่างไม่เป็นทางการอยู่แล้ว เมื่อมีโครงการพัฒนาชุมชนและโครงการเร่งรัดพัฒนาชนบทเข้าไปถึง พระสงฆ์เหล่านั้นก็ได้เข้าร่วมโครงการด้วยความเต็มใจ เช่น เป็นผู้นำในการเสนอความคิดริเริ่ม เป็นที่ปรึกษา และเป็นศูนย์รวมแห่งศรัทธาในการขอความร่วมมือจากชาวบ้าน ในการสร้างสาธารณสมบัติและสิ่งสาธารณูปโภค เช่น บ่อน้ำ สะพาน ถนน ศาลาหรือโรงเรียน เป็นต้น เพื่อสร้างความเจริญให้แก่หมู่บ้านของพระสงฆ์เอง งานพัฒนาชุมชนนี้คณะสงฆ์ได้รับเป็นภารกิจส่วนหนึ่งของคณะสงฆ์ และได้ให้ความร่วมมือกับรัฐบาลในโครงการพัฒนาชุมชนชนบทเป็นจำนวนหลายโครงการ เช่น โครงการพระธรรมทูต โครงการพระธรรมจาริก ส่วนโครงการอบรมพระภิกษุเพื่อส่งเสริมการพัฒนาท้องถิ่นที่จัดขึ้นโดยมหาวิทยาลัยสงฆ์นั้น เป็นความร่วมมือระหว่างคณะสงฆ์กับรัฐบาลและได้รับงบประมาณสนับสนุนส่วนหนึ่งจากรัฐบาลด้วย(อริยา, 2526: 90) ขณะที่สองโครงการแรกเป็นโครงการที่รัฐบาลเป็นผู้ควบคุมและสนับสนุนโดยมีคณะสงฆ์เป็นผู้ดำเนินการ ส่วนโครงการอบรมพระภิกษุเพื่อส่งเสริมการพัฒนาท้องถิ่นนั้นเป็นโครงการที่คณะสงฆ์จัดตั้งขึ้นเองโดยเป็นอิสระจากนโยบายของรัฐบาล โครงการทั้งสามโครงการนี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการพัฒนาชุมชนและโครงการเร่งรัดพัฒนาชนบทที่ได้ริเริ่มขึ้นในสมัยรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ แต่ได้ดำเนินการอย่างจริงจังและจัดตั้งอย่างเป็นทางการในสมัยรัฐบาลจอมพลถนอม กิตติขจร จึงขอกกล่าวในรายละเอียดของทั้งสามโครงการในหัวข้อเฉพาะต่อไป

สาเหตุที่พระสงฆ์เข้ามามีบทบาทในงานพัฒนาชุมชนชนบทนี้ อริยา ลิมสุวพันธ์ (2526: 68-83) ได้สรุปไว้ในวิทยานิพนธ์เรื่อง “บทบาทของพระภิกษุในการพัฒนาชุมชนชนบทไทย (พ.ศ. 2500-2520)” ว่า เกิดจากนโยบายของฝ่ายคณะสงฆ์และนโยบายของฝ่ายรัฐบาล โดยแรงจูงใจที่ทำ

ให้คณะสงฆ์เข้าร่วมงานพัฒนาชุมชนมาจากการที่พระสงฆ์จำเป็นต้องอาศัยปัจจัย 4 ที่ชาวบ้านถวาย เพื่อการดำรงชีวิต ดังนั้นพระสงฆ์จึงต้องมีความรับผิดชอบและให้ความช่วยเหลือแก่ชาวบ้านเป็นการตอบแทน โดยเมตตากรณธรรมตามหลักการที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้ ซึ่งพระสงฆ์ในชนบทโดยทั่วไปก็ต้องการที่จะช่วยเหลือชาวบ้านและพัฒนาหมู่บ้านของตนให้เจริญก้าวหน้าอยู่แล้ว การเข้าร่วมงานพัฒนาชุมชนของพระสงฆ์จึงเป็นการช่วยรักษาสถานะและความสัมพันธ์อันดีระหว่างชาวบ้านและพระสงฆ์ให้คงอยู่ต่อไป อีกทั้งยังเป็นการทำให้พระสงฆ์ได้มีการพัฒนาและเรียนรู้ให้ทันต่อโลกและสถานการณ์ทางสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป อันจะเป็นผลดีต่อการเผยแผ่พุทธศาสนาที่ต้องอาศัยความศรัทธาและความเชื่อถือจากชาวบ้าน รวมทั้งยังเป็นการช่วยพยุลงฐานะของพระพุทธรศาสนาให้พ้นจากการคุกคามของลัทธิการเมืองต่าง ๆ ที่ต่อต้านศาสนา โดยมีรัฐบาลคอยให้ความอุปถัมภ์และความคุ้มครองแก่คณะสงฆ์

อย่างไรก็ดี ในการเข้าร่วมกิจกรรมพัฒนาชนบทกับรัฐบาล พระสงฆ์ได้ถูกจำกัดบทบาทในการเข้าร่วมกิจกรรมภายในขอบเขตแห่งพระวินัย ต้องดำรงตนให้ถูกต้องตามอย่างเพศบรรพชิตในพุทธศาสนาคือการไม่ยุ่งเกี่ยวกับกิจการทางโลกมากนัก เกี่ยวกับเรื่องนี้ ภายในคณะสงฆ์เองก็เกิดความคิดแตกแยกกันดังที่ J.A. Niels Mulder นักวิจัยชาวตะวันตก ที่เข้ามาทำการศึกษาวิจัยบทบาทของพระพุทธรศาสนาในประเทศไทย ได้อ้างถึง การสัมภาษณ์พระสงฆ์หลายรูปในกรุงเทพมหานคร และพบว่า

พระภิกษุในกลุ่มที่มีอาวุโสสูงและอยู่ในตำแหน่งที่เป็นระดับบริหารของคณะสงฆ์ มีความเห็นว่า พระภิกษุควรมีส่วนร่วมในการพัฒนาบ้านเมืองด้วย เพราะเป็นกิจกรรมที่สร้างประโยชน์ให้แก่สังคมซึ่งเป็นบทบาทที่พระภิกษุได้กระทำมานานแล้ว ทั้งยังเป็นการกระทำในทางที่ได้บุญกุศลสอดคล้องเป็นอันดีกับหลักธรรมซึ่งพระภิกษุสมควรกระทำ แต่ในขณะเดียวกัน พระภิกษุอีกกลุ่มหนึ่ง ซึ่งส่วนใหญ่เป็นยุวสงฆ์หรือพระที่ยังมีอายุพรรษาน้อยและกำลังอยู่ในระหว่างศึกษาเล่าเรียน ได้แสดงความไม่เห็นด้วยต่อการร่วมกิจกรรมในทางการเมืองกับรัฐบาล โดยเห็นว่า พระภิกษุควรมีบทบาทในการเป็นผู้นำทางศาสนาเผยแผ่จริยธรรมและศีลธรรมอันดีงามแก่ประชาชน และไม่ควรถูกเข้าไปยุ่งเกี่ยวหรือก้าวล่วงกิจการทางโลกให้มากนัก เพราะเป็นการขัดต่อวินัยสงฆ์ (อริยา, 2526: 71 อ้างถึง Mulder, 1973: 13)

ความขัดแย้งทางความคิดในคณะสงฆ์เกี่ยวกับบทบาทในการร่วมพัฒนาชุมชนชนบทกับรัฐบาลนี้ หากพิจารณาตามสภาพความเป็นจริงแล้ว ก็เป็นการยากที่พระสงฆ์จะแยกบทบาทตนออก

จากชีวิตความเป็นอยู่ของชาวบ้านในสังคมชนบทได้โดยเด็ดขาด แม้จะอ้างว่าการเข้ายุ่งเกี่ยวกับทางโลกมากจะขัดต่อวินัยสงฆ์ แต่ข้อบัญญัติทางพระพุทธศาสนาหรือพระวินัยนั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงให้มีการผ่อนผันและแก้ข้อวินัยบางอย่างได้ตามความจำเป็นในสถานที่และโอกาสอันควร เพราะพระวินัยนั้นเป็นเพียงระเบียบที่ตราขึ้นเพื่อความเป็นระเบียบเรียบร้อยของหมู่คณะสงฆ์เท่านั้น ดังนั้นเมื่อยุคสมัยเปลี่ยนไป พระสงฆ์มีความจำเป็นต้องทำหน้าที่เพื่อสังคมมากขึ้น จำเป็นต้องอาศัยพึ่งพาชาวบ้าน จึงไม่อาจเคร่งครัดพระธรรมวินัยจนเกินไปได้ เพราะจะกลายเป็นข้อขัดขวางการอยู่ร่วมกันในสังคมกับชาวบ้าน ดังนั้นคณะสงฆ์โดยส่วนรวมและคณะสงฆ์ระดับบริหารในต่างจังหวัดส่วนใหญ่จึงมีแนวความคิดเป็นไปในทางเดียวกับฝ่ายบริหารคณะสงฆ์ในกรุงเทพมหานครในการเห็นความจำเป็นที่พระสงฆ์ต้องมีส่วนร่วมในงานพัฒนาชุมชนชนบท และมีการส่งเสริมบทบาทของพระสงฆ์ในงานดังกล่าวเพิ่มขึ้นเรื่อยมา

ในส่วนนโยบายของรัฐบาล สาเหตุที่รัฐบาลสนับสนุนให้คณะสงฆ์เข้าร่วมงานพัฒนาชุมชนมีดังนี้

1. ความพยายามสร้างอำนาจอันชอบธรรมและเสถียรภาพให้ระบบการปกครองเผด็จการของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ (นาฏนภา, 2536: 81-82) เนื่องจากรัฐบาลนี้ได้อำนาจมาจากการทำการปฏิวัติรัฐประหารซึ่งเป็นการปกครองซึ่งขัดกับหลักการปกครองแบบประชาธิปไตย ดังนั้นเพื่อรักษาอำนาจทางการเมืองให้มั่นคง รัฐบาลจึงต้องพยายามไม่ให้ประชาชนสนใจในเรื่องการก้าวขึ้นสู่อำนาจของผู้ขึ้น โดยพยายามส่งเสริมให้ประชาชนระดับล่างซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ของประเทศที่อาศัยอยู่ในชนบท ได้รับการพัฒนาให้เจริญขึ้น อาศัยความคิดพื้นฐานที่ว่าหากประเทศมีการพัฒนาให้เจริญก้าวหน้า รัฐบาลก็จะได้รับการยอมรับ ทำให้ฐานอำนาจของรัฐบาลมีความมั่นคงยิ่งขึ้น แต่การที่รัฐบาลจะพัฒนาท้องถิ่นชนบทให้เจริญก้าวหน้า นั้น หน่วยงานของรัฐไม่สามารถที่จะดำเนินการและดูแลได้ทั้งหมด รัฐบาลจึงตั้งเอาสถาบันสงฆ์ซึ่งมีความใกล้ชิดกับประชาชน เป็นผู้นำท้องถิ่นที่จะมีบทบาทสำคัญในการช่วยเหลือสนับสนุนให้งานพัฒนาชุมชนของรัฐบาลสำเร็จไปได้ด้วยดี ความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดกับประชาชนของพระสงฆ์จะเป็นสื่อกลางสร้างความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างรัฐบาลและประชาชน ซึ่งเป็นสิ่งที่จำเป็นต่อการพัฒนาประเทศ ด้วยเหตุนี้พระสงฆ์จึงถูกระดมมาช่วยในโครงการพัฒนาชุมชนชนบทตลอดจนโครงการต่าง ๆ ที่ได้รับการวางแผนและกำกับโดยหน่วยงานของรัฐบาล

2. เพื่อป้องกันการแทรกซึมของคอมมิวนิสต์ในพื้นที่ที่ทุรกันดารที่รัฐบาลไม่สามารถดูแลได้อย่างทั่วถึง โดยเฉพาะพื้นที่ตามแนวชายแดนทางภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ รัฐบาลจึง

ต้องทำการเร่งรัดพัฒนาชนบท และแสวงหาความร่วมมือจากสถาบันสงฆ์หรือคณะสงฆ์ในการเป็นผู้นำการพัฒนาและช่วยต่อต้านลัทธิคอมมิวนิสต์ เป็นสื่อกลางในการเรียกความศรัทธาจากประชาชนและชักจูงให้ประชาชนเชื่อถือและเข้าใจการดำเนินงานของรัฐบาลในระบบเผด็จการทหาร

ดังนั้นเพื่อให้การดำเนินงานพัฒนาชุมชนชนบทของคณะสงฆ์เป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ รัฐบาลในสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ จึงได้ปรับปรุงการบริหารงานของคณะสงฆ์เสียใหม่ โดยการออกพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 ขึ้นมาใช้บังคับแทนพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 เพื่อให้รัฐบาลสามารถควบคุมฝ่ายศาสนจักรได้ใกล้ชิดมากกว่าเดิม และเป็นโอกาสให้รัฐบาลสามารถใช้คณะสงฆ์ในการสนับสนุนนโยบายของรัฐบาลได้มากขึ้น เพราะรูปแบบการปกครองคณะสงฆ์ตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 นี้ รัฐบาลสามารถควบคุมนโยบายและการดำเนินงานของคณะสงฆ์ในระดับบริหารได้ โดยผ่านทาง การแต่งตั้งกรรมการมหาเถรสมาคม ซึ่งรัฐบาลเป็นผู้เสนอชื่อในนามของกรมการศาสนา เพื่อให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงแต่งตั้ง ในขณะที่เดียวกัน รัฐบาลก็สามารถควบคุมการดำเนินงานของคณะสงฆ์โดยส่วนรวมได้ด้วยเนื่องจากการปกครองคณะสงฆ์ทั้งหมดเป็นไปตามลำดับจากระดับบนลงสู่ระดับล่าง เมื่อเป็นดังนี้แล้ว นโยบายของรัฐบาลในการบริหารประเทศโดยเฉพาะในด้านการพัฒนาชุมชนชนบท (Somboon, 1977: 109-110) ซึ่งได้ขอความร่วมมือสนับสนุนจากคณะสงฆ์จึงได้รับการตอบสนองจากคณะสงฆ์เป็นอย่างดี

รัฐบาลได้กำหนดแนวทางการปฏิบัติงานของพระสงฆ์โดยส่วนรวมไว้อย่างกว้าง ๆ 2 ประการ(อริยา, 2526: 84) คือ การพัฒนาวัด และการพัฒนาหมู่บ้าน

การพัฒนาวัด วัดเป็นแหล่งสำคัญ เป็นศูนย์รวมของชาวบ้านในชนบท รัฐบาลจึงเห็นความสำคัญในการพัฒนาวัดเป็นอันดับแรก เพื่อให้วัดเป็นแบบอย่างในการพัฒนาแก่ประชาชนและเป็นแหล่งจัดกิจกรรมที่อำนวยความสะดวกแก่สังคมสอดคล้องกับนโยบายพัฒนาชุมชนของรัฐบาล ดังคำปรารภของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ นายกรัฐมนตรีในหนังสือที่มีไปถึงรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ เรื่อง “วัดวาอารามอันเป็นที่เคารพบูชาพุทธศาสนามีความเสื่อมโทรมไม่เรียบร้อยเหมาะสมที่ประจักษ์อยู่หลายประการ” โดยท่านเห็นว่า

...วัดวาอารามทั้งหลายควรอยู่ในฐานะที่จะก่อให้เกิดศรัทธาปลื้มปิติ ให้รู้สึกภูมิใจในสงฆ์และให้การบูชาเกิดพุทธานุสติ และดวงจิตผ่องใสเมื่อเหยียบย่างเข้าไป จึงน่าจะมีแผนและ

โครงการบำรุงพระพุทธศาสนาให้เป็นงานใหญ่ เช่นเดียวกับแผนและโครงการพัฒนาการเศรษฐกิจและการศึกษาของชาติ... (สจข., 2504: ก/ป7/2504/ศธ 2.8)

จากคำปรารภดังกล่าว ได้รับการสนองตอบจากกระทรวงศึกษาธิการ โดยกรมการศาสนา และฝ่ายคณะสงฆ์ จัดให้มีการประชุมอบรมพระคณาธิการทั่วราชอาณาจักร ตามโครงการเชิดชูส่งเสริมพระพุทธศาสนาในด้านการพัฒนาการบำรุงรักษาวัด ที่วัดสามพระยา ในวันที่ 25-27 พฤศจิกายน พ.ศ. 2504 ซึ่งจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ นายกรัฐมนตรีได้ส่งสาส์นมายังที่ประชุมนี้ และกล่าวอนุโมทนาในเรื่องที่มีการปรึกษาพิจารณาการทำความสะอาดเรียบร้อยในวัดด้วย (สจข., 2504 : ก/ป7/2504/ศธ 2.6 ป.2) ด้วยเหตุนี้จึงได้ปรากฏแผนพัฒนาวัดทั่วราชอาณาจักรขึ้น ซึ่งเริ่มดำเนินการมาตั้งแต่ พ.ศ. 2504 เป็นต้นมา โดยมีวัตถุประสงค์หลัก 3 ประการคือ

1. ให้วัดมีสถานที่สะอาดเรียบร้อย
2. ให้การปกครองในวัดเรียบร้อย
3. ให้วัดมีกิจกรรมอำนวยความสะดวกแก่ประชาชน

ตามแผนพัฒนาดังกล่าว ได้มีการคัดเลือกวัดที่มีคุณสมบัติเหมาะสม และยกย่องให้เป็นวัดพัฒนาซึ่งแบ่งเป็น 2 ประเภทคือ วัดพัฒนาตัวอย่าง (ได้รับเงินอุดหนุนจากรัฐบาล) และวัดพัฒนาตัวเอง (ได้รับการสนับสนุนทางวิชาการ) ปรากฏว่า ได้ทำให้วัดทั่วประเทศเกิดความตื่นตัวในการพัฒนาเป็นอย่างมาก และดำเนินการอย่างต่อเนื่องจนถึงปัจจุบัน (อริยา, 2526: 85) ทั้งนี้รัฐบาลมีความคาดหวังว่าการพัฒนาวัดจะก่อให้เกิดผลที่เป็นประโยชน์ต่อส่วนรวมของประเทศชาติมากมายหลายประการทั้งแก่ประชาชน หมู่บ้าน ชุมชน วัด รวมไปถึงด้านการปกครองทั้งของฝ่ายคณะสงฆ์ และฝ่ายรัฐบาล โดยเฉพาะเรื่องความมั่นคงของประเทศจากการแทรกซึมและบ่อนทำลายจากฝ่ายคอมมิวนิสต์

การพัฒนาหมู่บ้าน งานพัฒนาชุมชนของรัฐบาลมีความมุ่งหมายที่จะปรับปรุงสภาพความเป็นอยู่ของชุมชนให้ดีขึ้น ทั้งในด้านเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม โดยยึดการพัฒนาตัวคนเป็นอุดมการณ์สำคัญด้วยวิธีการส่งเสริมประชาชนให้รู้จักช่วยตนเองมากกว่าพึ่งบุคคลภายนอกหรือคอยให้รัฐบาลเป็นผู้นำความเจริญมาให้แต่ฝ่ายเดียว ส่งเสริมให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการดำเนินงานมากที่สุด ตั้งแต่ขั้นตอนความคิดริเริ่ม การวางแผน และการดำเนินการ โดยรัฐบาลให้

ความช่วยเหลือในด้านงบประมาณ วิชาการ วัสดุ และอุปกรณ์ที่จำเป็นต่าง ๆ ซึ่งต้องมีการประสานงานกันระหว่างเจ้าหน้าที่ของรัฐและประชาชนอย่างใกล้ชิด การที่พระสงฆ์เป็นผู้นำท้องถิ่นที่ประชาชนเคารพนับถือ เป็นที่พึ่งทางศาสนาของประชาชนมีบทบาทในการรวมประชาชนให้เป็นปึกแผ่น ยึดมั่นในคำสอนทางศาสนาและอยู่ร่วมกันภายใต้ระบอบศีลธรรมและจารีตประเพณีอันดีงาม ทำให้พระสงฆ์เป็นผู้มีอิทธิพลต่อการดำเนินงานท้องถิ่นตามหลักการพัฒนาชุมชน ดังนั้นรัฐบาลจึงขอความร่วมมือจากพระสงฆ์ในหมู่บ้านให้เป็นผู้ประสานงานระหว่างเจ้าหน้าที่รัฐกับประชาชน โดยวางแนวทางปฏิบัติสำหรับพระสงฆ์ไว้ดังนี้ (อริยา, 2526: 86-87)

1. อบรมสั่งสอนประชาชนให้รู้จักการเสียสละเพื่อบำเพ็ญประโยชน์ส่วนรวม
2. กระตุ้นประชาชนให้เกิดความรู้สึกรักยึดมั่นต่อชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์
3. นำประชาชนสละแรงงานร่วมก่อสร้างสาธารณสมบัติของวัดและหมู่บ้าน
4. พัฒนาวัดเพื่อใช้เป็นศูนย์กลางของประชาชนในด้านสังคมและวัฒนธรรม

การที่รัฐบาลสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ มีนโยบายสนับสนุนให้สถาบันสงฆ์เข้ามามีบทบาทเกี่ยวข้องในโครงการพัฒนาชนบทของประเทศ แม้จะยังไม่ได้มีการดำเนินการอย่างจริงจังและเป็นรูปธรรมในสมัยของตนก็ตาม เนื่องจากจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ถึงแก่อสัญกรรมเสียก่อน ใน พ.ศ. 2506 แต่รัฐบาลสมัยต่อ ๆ มา โดยเฉพาะรัฐบาลสมัยจอมพลถนอม กิตติขจร ซึ่งบริหารประเทศสืบต่อมาจนถึง พ.ศ. 2516 ก็ได้อาศัยแนวนโยบายและพื้นฐานในการพัฒนาประเทศที่จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้วางเอาไว้ ผลักดันให้คณะสงฆ์มีส่วนร่วมรับผิดชอบในการพัฒนาชุมชนชนบทของไทยอย่างจริงจัง เพื่อให้คณะสงฆ์ได้เข้ามามีบทบาทช่วยเหลือในการแก้ไขปัญหาทางการเมืองของรัฐบาลได้โดยตรง

การอบรมสั่งสอนและเผยแผ่ธรรมแก่ประชาชน

การอบรมสั่งสอน เทศนาธรรม เผยแผ่ธรรมแก่ประชาชน ถือเป็นหน้าที่ที่สำคัญของพระสงฆ์ เมื่อเป็นเช่นนี้รัฐบาลในสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ จึงใช้พระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าเป็นเครื่องมือในการกล่อมเกลาคิดใจและความประพฤติของประชาชนให้เอื้อต่อแนวนโยบายในการพัฒนาและปกครองประเทศ โดยที่จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้ขอรับรองและทำ

ความเข้าใจกับคณะสงฆ์เบื้องต้นถึงแนวทางธรรมะที่พระสงฆ์จะนำไปสั่งสอนประชาชนว่า จะต้องเป็นธรรมะที่ชี้ให้ประชาชนขยันหมั่นเพียรในการประกอบอาชีพ รู้จักพึ่งตนเองให้ได้มากกว่า ธรรมะที่สอนให้เป็นคนวางเฉย ซึ่งไม่เข้ากับสมัยของการปฏิบัติและพัฒนา ดังปรากฏความตอนหนึ่งในสารที่มีถึงที่ประชุมสัมมนาคณะกษัตริย์ราชอาณาจักร วันที่ 18 เมษายน พ.ศ. 2503 ว่า

...เพราะเหตุว่าพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้ามีอยู่ทุกทาง ที่สามารถจะเลือกเอามา สอนหรือจูงใจให้คนประพฤติปฏิบัติ มีคำสั่งสอนให้คนมักน้อยสันโดษ ไม่อยากทำอะไร ไม่อยากได้อะไร อย่างที่เคยสอนกันว่า ไม่จำเป็นต้องขวนขวายตายแล้วก็เอาไปไม่ได้ คำสอน อย่างนี้อาจจะเหมาะสำหรับกาลสมัยหนึ่ง แต่จะไม่เหมาะสมสำหรับสมัยปฏิวัติซึ่งต้องการ ความขวนขวายหาทางก้าวหน้า จำต้องเลือกสรรเอาธรรมะที่สอนคนให้มีวิริยะอุตสาห ขยันหมั่นเพียร ประกอบสัมมาอาชีพ ไม่ประมาท ไม่หวังพึ่งคนอื่น พึ่งแต่ตัวเอง และความ สามัคคีร่วมแรงร่วมใจเหล่านี้ ซึ่งกระผมเข้าใจว่ามีพุทธภาษิตอยู่มากหลายที่จะนำมาสอน ได้ จึงใคร่จะขอร้องคณะสงฆ์ให้พยายามสอนคนไปในทางนี้ จะเป็นการช่วยแผนการ เศรษฐกิจ และงานทุกอย่างที่รัฐบาลปฏิวัติกำลังทำอยู่ โดยมุ่งความวัฒนาถาวรของ ประเทศชาติ ซึ่งจะเป็นความวัฒนาถาวรทางพระศาสนาเอง (คณะรัฐมนตรี, 2507: 164)

และมีข้อความอีกตอนหนึ่งก่อนหน้านี้ว่า

...โลกสมัยใหม่นี้ได้เปลี่ยนแปลงผิดไปจากโลกสมัยเก่า พลโลกมีมากขึ้น พืชผลธรรมชาติ มีน้อยลง มนุษย์มีความจำเป็นต้องเพิ่มผลผลิต ต้องทำงานเพื่อดำรงชีพ การที่จะอยู่ดีกินดี โดยไม่ทำอะไร การที่จะหวังพึ่งอาศัยคนอื่นเรื่อยไป มีชีวิตอยู่โดยกินแรงงานของคนอื่น นั้นนับวันจะยากขึ้นทุกที คำสอนของพระพุทธเจ้าที่ว่า “อดตาหิ อดตโนนาโถ” คือให้พึ่ง ตัวเองนั้นเป็นความจริงมากขึ้นทุกวัน ความพากเพียร ความขยัน ความอดทน ซึ่งล้วนแต่ เป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า เป็นคุณธรรมที่จะต้องใช้ให้มากขึ้น ยิ่งในโครงการเศรษฐกิจ 3 ปี 6 ปี ที่รัฐบาลกำลังสร้างขึ้นทางสภาพพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติในเวลานี้ ยิ่งจำเป็น จะต้องเร่งเร้าให้ราษฎรขยันหมั่นเพียร อดทน และสร้างนิสัยพึ่งตนเองทั้งในทางส่วนตัว และทางส่วนรวมของชาติ เพราะชาติไทยเราเองก็จะต้องขวนขวายให้พึ่งตัวเองได้ในภาย หน้าที่ (คณะรัฐมนตรี, 2507 : 163-164)

การแนะนำให้พระสงฆ์ถ่ายทอดธรรมะตามแนวทางข้างต้น เป็นความต้องการที่จะกล่อมเกลาคำคิดของประชาชนให้เป็นประชาชนที่มีคุณภาพ ซึ่งเป็นพื้นฐานขั้นแรกของการพัฒนาสังคม (สินีนาฏ, 2539: 120) สำหรับวิธีการที่พระสงฆ์จะถ่ายทอดพระธรรมคำสั่งสอนไปสู่ประชาชนนั้น นอกจากวิธีการเทศนาธรรมในวันพระหรือวันธรรมสวนะและวันสำคัญทางพุทธศาสนาตามวัดต่าง ๆ แล้ว พระสงฆ์ยังมีการถ่ายทอดธรรมะด้วยวิธีการอื่น ๆ ด้วย เช่น การจัดการศึกษาธรรมะให้เยาวชนทั้งชายและหญิงในรูปของ “โรงเรียนพุทธศาสนาวันอาทิตย์” ซึ่งเริ่มเปิดสอนเป็นครั้งแรกใน พ.ศ. 2501 ที่มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และในพ.ศ. 2504 ที่มหามกุฏราชวิทยาลัย (อริยา, 2526: 59) การเผยแพร่ทางเอกสาร ได้แก่ การส่งบทความไปออกอากาศของวิทยุศึกษา หรือส่งบทความลงในหนังสือธรรมจักรหรือหนังสือพุทธจักร พิมพ์หนังสือธรรมะ เพื่อแจกฟรีแก่ประชาชน มีการเผยแพร่ทางวิทยุ ได้แก่ การบรรยายธรรมต่าง ๆ เป็นต้น (สินีนาฏ, 2539: 121) นอกจากนี้จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ยังจัดให้พระสงฆ์เข้าไปแสดงพระธรรมเทศนาแก่บรรดาผู้ต้องขังในกรณีอันธพาลด้วย แต่ก็ถูกบุคคลเหล่านี้ก่อความไม่สงบ (สจข., 2503: (6)สร 2.1 /13) ดังโอวาทตอนหนึ่งซึ่งจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ได้กล่าวในการเปิดการอบรมเพื่อปลดปล่อยอันธพาล รุ่นที่ 2 ว่า

ท่านจะเห็นได้ตามที่ข้าพเจ้าได้พูดจาชี้แจงมาแล้ว ว่าข้าพเจ้าไม่มีความประสงค์อะไรในทางร้าย แต่เมื่อตอนที่คุมขังกันใหม่ ๆ ท่านเองก็ไม่มี ความเข้าใจ บางคนยังละนัยชั่วไม่ได้ก็แสดงอาการมูทะลุ จนกระทั่งเกิดมีเรื่องยุ่งยากกัน ไม่ยอมฟังพระสงฆ์องค์เจ้าที่จะเข้ามาเทศนา ไม่ยอมฟังอนุศาสนาจารย์ที่จะมาชี้แจงอบรมมนัสย์ ก่อความวุ่นวายจนต้องใช้กำลังระงับ บางครั้งถึงกับเสียชีวิตกันไปก็มี เป็นเรื่องที่น่าเสียใจอย่างมาก (คณะรัฐมนตรี, 2507: 317)

ขณะเดียวกันจะเห็นได้ว่าจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ก็มีบทบาทในการเป็นผู้สั่งสอนและเผยแพร่พระธรรมทางพุทธศาสนาแก่ประชาชนเองด้วย ดังจะพบได้จากข้อความในสารหรือสุนทรพจน์ต่าง ๆ ที่กล่าวแก่ประชาชนในโอกาสไปเยี่ยมเยียนประชาชนตามจังหวัดต่าง ๆ โอวาทที่มอบให้แก่ข้าราชการ หรือสารกล่าวเปิดการประชุมที่เกี่ยวกับทางพุทธศาสนา ซึ่งจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ มักกล่าวอ้างอิงถึงคำสอนทางพุทธศาสนาหรือพุทธศาสนสุภาษิต ให้สอดคล้องกับนโยบายทางการเมืองของตน เช่น คำสอนทางพุทธศาสนาที่เกี่ยวกับการพัฒนาประเทศดังที่กล่าวมาแล้ว หรือคำสอนทางพุทธศาสนาที่สนับสนุนการปฏิบัติ ซึ่งจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้นำมาใช้อ้างอิงและเชื่อมโยงกับนโยบายการต่อต้านลัทธิคอมมิวนิสต์ของตนด้วย ดังเช่นการอ้างหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าเรื่อง “ความไม่ประมาท” เพื่อใช้ “บริหารประเทศมาด้วยความรอบคอบ” ในสารแด่

พุทธสมาชิกในการประชุมพุทธศาสนาสมาคมทั่วประเทศ ครั้งที่ 10 ที่จังหวัดบุรีรัมย์ เมื่อ พ.ศ. 2505 และมีพุทธศาสนสุภายิตที่จอมพลสฤษดิ์ ฐนะรัชต์ ใช้อ้างถึงเรื่องการปฏิวัติและลัทธิคอมมิวนิสต์ (คณะรัฐมนตรี, 2507: 823-824) ดังนี้

...พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งการปฏิบัติไปสู่ความเจริญ เมื่อพระบรมศาสดาทรงประทานจตุราริยสัจประกาศพระพุทธศาสนาครั้งแรก เมื่อ 2500 ปีเศษล่วงมาแล้ว ก็ทรงกล่าวถึงการปฏิบัติธรรมเป็นความว่า ชุมมจกั กั ปวตติตติ อปปฏิวคคิย ซึ่งแปลว่า “นั่นจักรคือธรรมไม่มีจักรอื่นสู้ได้ อันพระผู้มีพระภาคให้ปฏิบัติเป็นไปแล้ว” ดังนั้น ในฐานะที่เราเป็นชาวพุทธศาสนิก เมื่อจะดำเนินปฏิบัติสิ่งใด ย่อมดำเนินไปในทางที่ถึงงามเพื่อความเจริญถ่ายเดียว ไม่ใช่ดำเนินการเพื่อทำลายล้างอย่างลัทธิคอมมิวนิสต์ทำเป็นประจำอยู่ในทุกวันนี้ ... เพื่อป้องกันการแทรกซึมเข้ามาบ่อนทำลายความมั่นคงของประเทศชาติ ราชอาณาจักรตลอดจนราชบัลลังก์ มิให้ประสพภัยที่เกิดขึ้นจากการกระทำของคอมมิวนิสต์ ... ข้าพเจ้าจึงขอฝากเรื่องนี้ไว้กับบรรดาสมาชิกพุทธศาสนาสมาคม ผู้เข้าร่วมประชุมในคราวนี้ด้วยว่าอย่าประมาทต่อเหตุการณ์ ผู้ไม่ประมาทผู้นั้นย่อมไม่ตาย

การใช้คำสอนทางพุทธศาสนาและพุทธศาสนสุภายิต รวมทั้งยังเป็นผู้เผยแพร่คำสอนแก่ประชาชนด้วยตนเอง เฉกเช่นเดียวกับการทำหน้าที่เผยแพร่พุทธศาสนาของพระสงฆ์นี้ มีส่วนสำคัญและสนับสนุนบทบาทของจอมพลสฤษดิ์ ฐนะรัชต์ ในการบริหารปกครองประเทศอย่างมาก ประกอบกับบุคลิกการเป็นผู้นำ มีเสียงดังกังวาน แสดงถึงการมีอำนาจและบารมี ซึ่งมีผู้นำไทยหลายคนพยายามเลียนแบบ แต่ไม่สามารถทำได้เหมือน(ลิขิต, 2543: 140) นอกจากนี้สถาบันสงฆ์ยังช่วยอนุเคราะห์และเอื้อเฟื้อต่อรัฐบาลนอกเหนือจากการสนองต่อนโยบายของรัฐบาลด้วย เช่น การที่ “...สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า สังกษนายกได้เสนอต่อคณะสังฆมนตรีว่าขอให้คณะสงฆ์ แสดงกรุณาจิต ช่วยอนุเคราะห์คนเป็นโรคเรื้อนทั่วไปในประเทศเรา โดยมีพระธรรมเทศนาเพื่อรวบรวมกับปิยภักดิ์เป็นก้อน มอบให้แก่หน่วยสงเคราะห์คนเป็นโรคเรื้อน เพื่อใช้ดำเนินการป้องกันและบำบัดเยียวยาผู้เป็นโรคนี้...” หรือ การมีพระธรรมเทศนา เพื่อจตุปัจจัยสร้างโรงเรียน เป็นต้น (สจช., 2504 : ก / ป7 / 2504 / ศธ 2.2) นับว่าเป็นอีกบทบาทหนึ่งที่สถาบันสงฆ์มีส่วนช่วยชักนำให้ประชาชนเข้าร่วม “การปฏิสังขรณ์สังคม” หรือ การปฏิบัติ เพื่อพัฒนาสังคมและประเทศชาติของรัฐบาล

โครงการพระธรรมทูต

โครงการพระธรรมทูต ถือกำเนิดอย่างเป็นทางการในปี พ.ศ. 2507 โดยเป็นความร่วมมือระหว่างมหาเถรสมาคมและกรมการศาสนา เพื่อเผยแผ่พระพุทธศาสนาทั้งภายในประเทศและต่างประเทศซึ่งในที่นี่จะขอกกล่าวถึงโครงการพระธรรมทูตภายในประเทศก่อนเพราะมีบทบาทสำคัญในการสนับสนุนนโยบายการปกครองของรัฐบาลในช่วงนี้เป็นอย่างมาก วัตถุประสงค์ของการจัดตั้งโครงการพระธรรมทูตขึ้นในระยะแรกก็เพื่อป้องกันความเสื่อมทางด้านจิตใจของประชาชนที่มีต่อพุทธศาสนาและป้องกันการนำเอาลัทธิคอมมิวนิสต์ซึ่งเป็นอันตรายต่อความมั่นคงของชาติและศาสนา เข้ามาเผยแพร่ชักจูงจิตใจของประชาชน ต่อมารัฐบาลได้เพิ่มวัตถุประสงค์ในการดำเนินงานของพระธรรมทูตให้ขยายขอบเขตมากขึ้น โดยให้พระธรรมทูตทำหน้าที่เป็นสื่อกลางในการเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างรัฐบาลกับประชาชน รวมทั้งให้ความร่วมมือช่วยเหลือรัฐบาลในการพัฒนาชาติบ้านเมืองโดยตรงด้วย ดังปรากฏในเอกสารสรุปผลการดำเนินงานของพระธรรมทูต ดังนี้

1. เพื่อเสริมสร้างศรัทธาของประชาชนให้ยึดมั่นในพระพุทธศาสนา มีศีลธรรมประจำใจ มีความเคารพรักต่อประเทศชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์
2. เพื่อเสริมสร้างความมั่นคงและความปลอดภัยแห่งประเทศชาติและศาสนา
3. เพื่อส่งเสริมและปลูกฝังศีลธรรมวัฒนธรรม และให้คำแนะนำทางจิตใจแก่ประชาชนพลเมือง
4. เพื่อส่งเสริมความเข้าใจอันดีระหว่างชนที่นับถือศาสนาต่างกัน
5. เพื่อส่งเสริมความเข้าใจอันดีและความร่วมมือซึ่งกันและกัน ระหว่างข้าราชการประชาชน พระสงฆ์ และผู้นำทางศาสนาในการพัฒนาประเทศชาติและความเป็นอยู่ของประชาชน (อริยา, 2526: 92)

การดำเนินโครงการพระธรรมทูตในระยะแรกของกรมการศาสนา ดำเนินการโดยอาราธนาให้พระเถระผู้ใหญ่รับหน้าที่ในการจัดหาพระภิกษุที่อาสาสมัครเข้ามาบำเพ็ญประโยชน์ให้แก่พระพุทธศาสนาและประชาชนประมาณ 200 รูป ให้ออกจาริกไปในท้องถิ่นชนบทที่ห่างไกลความ

เจริญเพื่อเผยแผ่หลักธรรมในพุทธศาสนา โดยก่อนที่จะส่งพระธรรมทูตออกไปปฏิบัติงาน ได้มีการจัดอบรมถึงวิธีการเผยแผ่ศาสนา ซึ่งทางราชการได้ชี้แจงถึงเรื่องภูมิประเทศและคตินิยมความเชื่อถือของแต่ละท้องถิ่นให้แก่พระธรรมทูตเหล่านี้ก่อน เพื่อเป็นประโยชน์ในการเผยแผ่ธรรมซึ่งพระธรรมทูตรุ่นแรกนี้ได้ออกไปปฏิบัติงานในจังหวัดทางภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือและยังได้นำยารักษาโรคไปแจกจ่ายให้แก่ประชาชนในท้องถิ่นนั้น ๆ ด้วย นอกจากนี้ยังได้ส่งพระธรรมทูตไปปฏิบัติงานในภาคใต้ร่วมกับฝ่ายศาสนาอิสลามซึ่งไปให้การอบรมสั่งสอนศีลธรรมแก่ชาวไทยมุสลิมในพื้นที่ด้วย (สจข., 2507: ก/ป7/2507/ศธ 4.2) และปรากฏผลเป็นที่น่าพอใจ ทำให้ในปี พ.ศ. 2508 กรมการศาสนาจึงได้ขยายสายงานพระธรรมทูตเพิ่มเป็น 7 สาย มีพระธรรมทูตทั้งสิ้น 632 รูป ปฏิบัติงานในเขตจังหวัดชายแดนทั่วประเทศรวมทั้งในถิ่นทุรกันดารห่างไกลทางคมนาคมรวม 49 จังหวัด และตั้งแต่ พ.ศ. 2509 เป็นต้นมา มหาเถรสมาคมได้รับมอบงานเผยแผ่ศีลธรรมภายในประเทศตามโครงการพระธรรมทูตไว้เป็นกิจกรรมของคณะสงฆ์โดยตรง โดยมีกรมการศาสนาเป็นผู้ให้ความอุปถัมภ์ ประสานงานกับหน่วยงานอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง (สจข., 2508: ก/ป7/2508/ศธ 4.2)

เมื่อมหาเถรสมาคมรับมอบโครงการพระธรรมทูตมาดำเนินการเองแล้ว ได้แต่งตั้งคณะกรรมการอำนวยการกองงานพระธรรมทูตขึ้นคณะหนึ่ง ประกอบด้วยพระเถระผู้ใหญ่ในระดับบริหารของคณะสงฆ์ เจ้าคณะภาค และอธิบดีกรมการศาสนาเป็นกรรมการ ทำหน้าที่ในการพิจารณาวางแผนงานพระธรรมทูตและควบคุมการดำเนินงานให้เป็นไปตามนโยบาย คณะกรรมการดังกล่าวจะแต่งตั้งหัวหน้าสายพระธรรมทูตและพิจารณากำหนดพระเถระผู้ทำหน้าที่เยี่ยมเยียน ติดตามผล และตรวจตราการปฏิบัติงานของพระธรรมทูตในต่างจังหวัด สำหรับช่วงเวลาในการจัดส่งพระธรรมทูตออกไปเผยแผ่พระพุทธศาสนานั้น อยู่ในช่วงฤดูร้อนระหว่างเดือนกุมภาพันธ์ถึงเดือนมิถุนายนของทุกปี โดยจัดส่งพระธรรมทูตไปยังท้องที่ต่าง ๆ ที่ราชอาณาจักรตามจุดหรือศูนย์ปฏิบัติงานที่กำหนดขึ้นตามความต้องการของจังหวัดนั้น ๆ มีการแบ่งเขตพื้นที่ในการปฏิบัติงานตามเขตการปกครองคณะสงฆ์ 18 ภาค (ดูภาคผนวก ค) ให้เป็นเขตจาริกของพระธรรมทูตทั้งหมด 9 สาย ๆ ละ 2 ภาค

ในส่วนของกรมการศาสนาซึ่งเป็นผู้ให้ความอุปถัมภ์ต่อโครงการนี้ ได้ทำหน้าที่จัดเตรียมอำนวยความสะดวกและประสานงานระหว่างหน่วยงานราชการต่าง ๆ เพื่อให้การปฏิบัติงานเป็นไปอย่างเรียบร้อย กล่าวคือ ได้จัดเตรียมงบประมาณ ยานพาหนะ เอกสารหนังสือสำหรับแจก ยารักษาโรค และเครื่องสมณบริขารที่จำเป็นอื่น ๆ สำหรับพระธรรมทูต ประสานงานกับหน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้องกับงานพัฒนาชุมชนทุกฝ่าย คือ กระทรวงมหาดไทย กรมการปกครอง กรมการพัฒนา

ชุมชน กรมตำรวจ สำนักงานเร่งรัดพัฒนาชนบท กองอำนวยการรักษาความปลอดภัยแห่งชาติ กองอำนวยการรักษาความมั่นคงภายในประเทศ กรมอนามัย กระทรวงสาธารณสุข ตลอดจนหน่วยงานราชการส่วนภูมิภาคและหน่วยงานทางศาสนาในแต่ละท้องที่ เพื่อขอความร่วมมือในการถวายความอุปถัมภ์และให้การสนับสนุนแก่พระธรรมทูตที่ออกไปปฏิบัติงาน

หลังจากที่พระธรรมทูตผ่านการประชุมปฐมนิเทศ และออกปฏิบัติงานในพื้นที่ความรับผิดชอบในสายพระธรรมทูตของตน พระธรรมทูตจะใช้การเทศนาสั่งสอน การอบรมสนทนา และอภิปรายธรรม รวมทั้งการออกเยี่ยมเยียนให้คำแนะนำแก่ประชาชนตามบ้านตามความเหมาะสมของแต่ละท้องถิ่น มีการแจกเสื้อผ้า หนังสือ ยารักษาโรค และสิ่งจำเป็นอื่น ๆ ให้แก่ชาวบ้าน ในเขตจังหวัดใดมีหน่วยพัฒนาการเคลื่อนที่ของทางราชการ พระธรรมทูตก็จะประสานงานกับเจ้าหน้าที่ของรัฐ โดยการชักชวนชาวบ้านให้เข้าร่วมการพัฒนา ก่อสร้างสิ่งสาธารณูปโภคต่าง ๆ เพื่อความเจริญแก่ท้องถิ่น เช่น สร้างถนน สะพาน ขุดลอกคูคลอง สร้างบ่อน้ำ ฯลฯ นอกจากนี้พระธรรมทูตยังต้องคอยรับฟังเรื่องราวทุกข์ร้อนของประชาชน และคอยสอดส่องความเป็นไปต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในท้องที่ต่าง ๆ แล้วนำกลับมาแจ้งแก่ทางราชการเพื่อให้การช่วยเหลือประชาชนและช่วยเหลืองานการปกครองของรัฐบาล ภายหลังจากการสิ้นสุดภารกิจในการจาริกเผยแผ่พระพุทธศาสนาในแต่ละปี พระธรรมทูตจะจัดทำรายงานผลการปฏิบัติงานในความรับผิดชอบของตนเสนอต่อเจ้าคณะจังหวัด ซึ่งจะรวบรวมส่งหัวหน้าสายพระธรรมทูตให้รับทราบตามลำดับชั้น รายงานดังกล่าวประกอบด้วยเรื่องเกี่ยวกับศาสนกิจที่ได้ปฏิบัติ ปัญหาและอุปสรรคในการทำงาน ตลอดจนข้อสังเกตและข้อเสนอแนะในการปรับปรุงแก้ไขปัญหาต่าง ๆ เหล่านั้น ซึ่งหัวหน้าสายพระธรรมทูตจะได้รวบรวมรายงานของพระธรรมทูตเหล่านี้สรุปเป็นรายงานผลการปฏิบัติงานในสายของตนเสนอต่อกองงานพระธรรมทูต หลังจากนั้นกรมการศาสนาก็จะจัดให้มีการประชุมปัจฉิมนิเทศอีกครั้ง เพื่อให้หัวหน้าสายพระธรรมทูตแต่ละสายได้รายงานผลการปฏิบัติงาน และชี้แจงปัญหาอุปสรรคต่าง ๆ ในการดำเนินงาน (อริยา, 2526: 98) เพื่อให้กรมการศาสนาและเจ้าหน้าที่ฝ่ายบ้านเมืองที่เกี่ยวข้องได้รับทราบข้อมูล ข้อคิดเห็น ตลอดจนข้อเสนอแนะต่าง ๆ เพื่อหาทางแก้ไขปัญหาการปฏิบัติงานของพระธรรมทูตต่อไป

นอกจากการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในต่างจังหวัดแล้ว พระธรรมทูตยังได้เผยแผ่พระพุทธศาสนาในเขตเมืองด้วย โดยพระธรรมทูตได้ออกอบรมสั่งสอนธรรมะให้กับนักโทษในเรือนจำต่าง ๆ เพื่อยกระดับจริยธรรมและศีลธรรมให้กับผู้ต้องโทษ เพื่อเตรียมตัวสำหรับการเป็นพลเมืองดีภายหลังพ้นโทษแล้ว รับนิมนต์จากกรมตำรวจ เพื่ออบรมสั่งสอนประชาชนให้อยู่ในศีลธรรมและงดเว้นอบายมุข (สมบุญ, 2534: 69) รวมทั้งทางกรมการศาสนายังได้จัดส่งพระสงฆ์

ชั้นผู้ใหญ่ไปเยี่ยมเยียนและให้คำแนะนำทางจิตใจแก่นายจ้างและลูกจ้างตามโรงงานอุตสาหกรรมต่าง ๆ ในท้องที่จังหวัดชลบุรี ระยอง และฉะเชิงเทรา เพื่อให้เกิดความเข้าใจอันดีระหว่างนายจ้างและลูกจ้าง และเป็นการช่วยเหลือแนะนำลูกจ้าง ซึ่งส่วนมากเป็นชายที่มาจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือไม่ให้ลุ่มหลงในอบายมุข กิจกรรมนี้เป็นความคิดริเริ่มของพระสงฆ์ (สจช., 2509: ก/ป7/2509/ศธ 4.1 ป.2) ซึ่งโรงงานอุตสาหกรรมต่าง ๆ ได้แสดงความพอใจและมีหนังสือถึงกรมการศาสนาให้จัดส่งพระสงฆ์ไปอีก

สำหรับโครงการพระธรรมทูตในต่างประเทศ เป็นผลสืบเนื่องมาจากนโยบายเผยแผ่พระพุทธศาสนาในต่างประเทศในสมัยรัฐบาลจอมพลป. พิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรี ซึ่งคณะรัฐมนตรีมีมติให้ดำเนินการเนื่องในโอกาสการฉลอง 25 พุทธศตวรรษ (กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, 2525: 296/18) และการเดินทางรอบโลกเพื่ออุทธรณ์พระศาสนาและเผยแผ่พระพุทธศาสนาเถรวาทแบบไทยของสมเด็จพระพุทธาจารย์ (อ.จ. อาสโภ) วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ในสมัยที่ดำรงสมณศักดิ์ที่ “พระพิมลธรรม” ที่มีนโยบายแนะนำคณะสงฆ์ไทย รวมทั้งจัดส่งพระสงฆ์ออกไปยังต่างประเทศเพื่อฉลองศรัทธาประชาชนชาวไทยในต่างประเทศที่ต้องการที่พึ่งทางใจ

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในต่างประเทศ เริ่มตั้งแต่การสร้างวัดไทยพุทธคยา ที่ประเทศอินเดีย สำเร็จลงพอที่จะให้พระภิกษุจำพรรษาได้ คณะสังฆมนตรีในสมัยสมเด็จพระสังฆราช (ปลด กิตฺติโสภโณ) วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม โดยความเห็นชอบของรัฐบาลไทย ได้กำหนดจำนวนพระสงฆ์คณะ “ปัญจวรรค” ให้ไปปฏิบัติศาสนกิจในฐานะพระธรรมทูต โดยมอบหมายให้พระธรรมคุณาภรณ์ (ฟื้น ชุตินฺธโร) วัดสามพระยา ทำหน้าที่ควบคุมดูแลการคณะสงฆ์ส่วนนี้ให้ เป็นไปตามวัตถุประสงค์ คณะพระธรรมทูตไทยชุดแรกที่ไปปฏิบัติศาสนกิจ ณ วัดไทยพุทธคยา ประเทศอินเดีย เมื่อวันที่ 20 พฤศจิกายน พ.ศ. 2502 มี 5 รูป (กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, 2525: 309-310) คือ

1. พระธรรมธีรราชมหามุนี (ธีร์ ปุณณโก) วัดจักรวรรดิราชาวาส กรุงเทพมหานคร ทำหน้าที่หัวหน้าคณะ
2. พระครูประสิทธิ์พุทธศาสน์ (ประสิทธิ์ บุญศรี) วัดพันตอง จังหวัดเชียงใหม่
3. พระครูวิบูลธรรมศาสน์ (สังวาลย์) วัดกระโคงทอง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

4. พระมหาเกียรติ สุกิตติ วัดจักรวรรดิราชาวาส กรุงเทพมหานคร
5. พระมหาชินทร์ อจฺจาทโร วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม กรุงเทพมหานคร

หลังจากนั้นต่อมาได้มีผู้อาราธนาพระสงฆ์ไปจำพรรษาหรือตั้งวัดปฏิบัติหน้าที่เผยแผ่พระพุทธศาสนาในประเทศต่าง ๆ มากขึ้นตามลำดับ เช่น วัดพุทธปทีป กรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษ ที่จัดตั้งขึ้นใน พ.ศ. 2508 ในความอุปถัมภ์ของรัฐบาลไทย เพื่อเป็นศูนย์กลางเผยแผ่พระพุทธศาสนาในทวีปยุโรป วัดไทยในเนเธอร์แลนด์ มาเลเซีย สิงคโปร์ อินโดนีเซีย เป็นต้น ใน พ.ศ. 2512 มหาเถรสมาคมจึงจัดตั้งสำนักฝึกอบรมพระธรรมทูตไปต่างประเทศขึ้นที่วัดบวรนิเวศวิหาร (สายธาร, 2533: 122) ดำเนินการฝึกอบรมพระภิกษุที่จะไปประจำทำการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในต่างประเทศมาจนถึงปัจจุบัน จนเกิดเป็นกองงานพระธรรมทูตต่างประเทศขึ้น ซึ่งสายงานพระธรรมทูตตามประเทศต่าง ๆ ในเวลานั้น โดยสังเขปมีดังนี้

1. พระธรรมทูตสายประเทศอินเดีย ตั้งสำนักปฏิบัติงานที่วัดไทยพุทธคยา
2. พระธรรมทูตสายประเทศอินโดนีเซีย ตั้งสำนักปฏิบัติงานที่พุทธเมตตา กรุงเทพมหานคร
3. พระธรรมทูตสายประเทศอังกฤษ ตั้งสำนักปฏิบัติงานที่วัดพุทธปทีป กรุงลอนดอน
4. พระธรรมทูตสายประเทศสหรัฐอเมริกา ตั้งสำนักปฏิบัติงานอยู่ในเมืองและมลรัฐต่าง ๆ เช่น วัดไทยนครลอสแอนเจลิส ซึ่งเป็นวัดไทยแห่งแรกในสหรัฐอเมริกา เริ่มสร้างใน พ.ศ. 2515 วัดไทยกรุงวอชิงตัน ดี.ซี สร้าง พ.ศ. 2517 เป็นต้น (พระมหานัด และพระปลัดอำพล, 2543: 10)

นอกจากนี้ยังมีพระธรรมทูตสายประเทศมาเลเซีย สิงคโปร์ และประเทศอื่น ๆ เกิดขึ้นเป็นจำนวนมากในเวลาต่อมา มีผลทำให้ชาวต่างประเทศหันมาสนใจในพระพุทธศาสนามากขึ้น และมีบางส่วนเช่น ชาวอังกฤษ และเยอรมันได้เดินทางมาศึกษาพุทธศาสนาในประเทศไทย

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในต่างประเทศนั้น ในระยะแรกของการดำเนินงานพระธรรมทูตก็ประสบปัญหาและอุปสรรคหลายประการ โดยเฉพาะเรื่องของงบประมาณซึ่งเป็นปัญหาที่เหมือนกันของพระธรรมทูตทุกสาย ยกตัวอย่างเช่น พระธรรมทูตสายประเทศสหรัฐอเมริกาที่เข้าไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาในยุคแรก ๆ มีลักษณะเป็นไปตามมีตามเกิดและต่างคนต่างทำ ลักษณะนโยบายหรือแนวทางปฏิบัติไม่เป็นไปในทางเดียวกัน นอกจากนี้ยังมีอุปสรรคในการสร้างวัดไทยในสหรัฐอเมริกาเกี่ยวกับเงินปัจจัยและตัวบุคคลซึ่งหมายถึงพระที่จะไปจำพรรษา รวมทั้งกฎหมายและข้อบังคับต่าง ๆ ของสหรัฐอเมริกาก็ไม่เหมือนกับของไทยด้วย (สจช., 2512: ก/ป8/2512/12)

ขณะที่โครงการพระธรรมทูตภายในประเทศ ก็มีปัญหาและอุปสรรคเกิดขึ้นเช่นเดียวกัน ได้แก่ การขาดแคลนงบประมาณสนับสนุน ขาดการประสานงาน ความร่วมมือและความสนใจจากเจ้าหน้าที่ของรัฐในบางท้องที่ ปัญหาทางการเมืองและความปลอดภัยในการปฏิบัติงาน โดยเฉพาะจากโจรผู้ร้ายและผู้ฝักใฝ่ลัทธิคอมมิวนิสต์ ที่มักก่อการทำร้ายหรือปล้นพระธรรมทูตให้ได้รับอันตราย นอกจากนี้พระธรรมทูตบางรูปก็ไม่มีคุณสมบัติที่เหมาะสมในการทำงานประกอบกับระยะเวลาในการปฏิบัติงานก็สั้นเกินไปและเป็นช่วงเวลาที่ไมเหมาะสมคือเป็นช่วงเวลาปิดภาคเรียน การที่จะมีเด็กมารวมตัวกันฟังพระธรรมทูตสั่งสอนก็เป็นเรื่องยาก คนหนุ่มสาวก็ไม่ได้อยู่ในภูมิลำเนาของตน กลับเดินทางมาหางานทำในเมืองหลวง ทำให้กลุ่มเป้าหมายในการปฏิบัติงานของพระธรรมทูตเปลี่ยนแปลงไปกลายเป็นคนวัยชรา ผู้สูงอายุ วัยกลางคนเข้ามาแทนที่ อีกทั้งในบางท้องที่ประชาชนยากจนมาก ต้องการความช่วยเหลือทางด้านวัตถุสิ่งของมากกว่าการช่วยเหลือทางจิตใจ ดังนั้นในการปฏิบัติงานพระธรรมทูตจึงต้องเตรียมสิ่งของที่จำเป็น เช่น เสื้อผ้า ยารักษาโรค ไปแจกจ่ายเพื่อเป็นการจูงใจให้ประชาชนมารับฟังการอบรมสั่งสอนของพระธรรมทูต

แม้ว่าโครงการพระธรรมทูตจะมีบทบาทสำคัญในการช่วยเหลือและสนับสนุนนโยบายของรัฐบาล โดยเฉพาะโครงการพัฒนาชนบทในถิ่นทุรกันดารต่าง ๆ และการต่อต้านภัยจากลัทธิคอมมิวนิสต์ ซึ่งรัฐบาลจอมพลถนอม กิตติขจร ได้ให้การสนับสนุนโครงการนี้เป็นพิเศษ แต่โครงการพระธรรมทูตก็ไม่ประสบผลสำเร็จตามวัตถุประสงค์ที่รัฐบาลคาดหวังไว้ โดยเฉพาะในเรื่องบทบาทของคณะสงฆ์ในการช่วยต่อต้านการเผยแผ่ของลัทธิคอมมิวนิสต์ เพราะการดำเนินงานโดยส่วนรวมของพระธรรมทูตถูกมองว่าเป็นเครื่องมือทางการเมืองของรัฐบาลและการเข้ามายุ่งเกี่ยวกับเรื่องทางโลกมากเกินไป ทำให้กระทบกระเทือนต่อความรู้สึกของประชาชนและทำให้ประชาชนเกิดความสงสัยในแง่ของความบริสุทธิ์และความเป็นอิสระของสถาบันสงฆ์

ตารางที่ 3 สรุปผลการปฏิบัติงานของพระธรรมทูต ประจำปี 2508, 2512, 2516 และ 2520
เริ่มปฏิบัติงานตั้งแต่เดือนกุมภาพันธ์ถึงเดือนมิถุนายน

พ.ศ.	กิจกรรม									การสงเคราะห์		
	จำนวนพระธรรมทูต ผู้ปฏิบัติงาน	อบรมพระภิกษุสามเณร หน่วรูป	อบรมประชาชน หน่วคน	อบรมคนงาน หน่วคน	อบรมข้าราชการ หน่วคน	อบรมนักเรียน หน่วคน	นำเป็นพุทธมามกะ หน่วคน	อบรมผู้ต้องขัง หน่วคน	นำเสิกสมถิ หน่วคน	นำพัฒนาท้องถิ่น หน่วคน	การเยี่ยมเยียน หน่วครั้ง	บริจาคติดัดภัณฑ์ หน่วบาท
2508	751	17,359	1,437,560	316	17,870	216,264	114,665	4,411	20,157	74	25	33,244.94
2512	1,815	104,694	1,489,152	26,806	58,607	715,023	270,468	16,213	91,945	7,351	6,580	159,463.25
2516	2,240	170,937	1,890,065	102,661	72,517	1,105,209	501,797	43,306	184,105	3,909	5,892	480,110.95
2520	2,330	172,858	1,383,077	86,432	82,725	1,166,744	364,804	26,424	209,432	3,707	4,228	335,748.40

ที่มา: อริยา (2526: 100)

โครงการพระธรรมจาริก

โครงการพระธรรมจาริก เป็นโครงการความร่วมมือระหว่างมหาเถรสมาคมกับกรมประชาสงเคราะห์ กระทรวงมหาดไทยในเวลานั้น ตั้งขึ้นอย่างเป็นทางการใน พ.ศ. 2508 โดยในปีแรกเป็นการดำเนินการในชั้นทดลอง โครงการนี้เป็นความคิดริเริ่มของนายประสิทธิ์ ติสวัณน์ หัวหน้ากองสงเคราะห์ชาวเขา กรมประชาสงเคราะห์ซึ่งลาราชการมาอุปสมบทที่วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม ในปี พ.ศ. 2507 ระหว่างที่ศึกษาพระธรรมวินัยและอบรมทางด้านจิตใจตามหลักธรรม

ทางพระพุทธศาสนานั้น ได้เกิดแนวความคิดขึ้นมาว่า การพัฒนาและสงเคราะห์ชาวเขาที่กองสงเคราะห์ชาวเขาได้ไปจัดตั้งนิคมสร้างตนเองสงเคราะห์ชาวเขาและจัดตั้งศูนย์พัฒนาและสงเคราะห์ชาวเขารวมตามจังหวัดที่มีชาวเขาอาศัยอยู่ หากได้นำเอาหลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธศาสนาไปเผยแผ่แก่ชาวเขาเหล่านั้น เพื่อเป็นการพัฒนาจิตใจก็จะเป็นการสนับสนุนแผนการพัฒนาและสงเคราะห์ชาวเขาของทางราชการให้ประสบความสำเร็จมากขึ้น อีกทั้งยังเป็นการช่วยดึงชาวเขาเหล่านั้นออกจากการชักจูงของฝ่ายคอมมิวนิสต์ ซึ่งในเวลานั้นกำลังเผยแพร่ลัทธิคอมมิวนิสต์อยู่ในบริเวณภาคเหนือของประเทศ และใช้ยุทธวิธีในการแย่งชิงประชาชนและพื้นที่กับฝ่ายรัฐบาล การใช้หลักธรรมคำสั่งสอนไปเผยแผ่แก่ชาวเขา นอกจากเป็นการประกาศพระพุทธศาสนา ชักนำชาวเขาให้หันมานับถือพุทธศาสนาแล้ว ยังเป็นการใช้พุทธศาสนาเป็นเครื่องมือในการดึงเอาชาวเขาเหล่านี้ เข้ามาอยู่ภายใต้การปกครองของรัฐด้วย

นายประสิทธิ์ ติสวัณน์ จึงนำเอาความคิดนี้ไปปรึกษากับพระธรรมกิติโสภณ (สมเด็จพระพุทธชินวงศ์) เจ้าอาวาสวัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม เจ้าคณะภาค 6 และประธานอนุกรรมการสาขาวัฒนธรรมทางจิตใจ ศูนย์ชุมนุมส่งเสริมวัฒนธรรมไทย สำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ และเป็นกรรมการมหาเถรสมาคมด้วย ซึ่งท่านก็เห็นชอบด้วย จึงได้ร่วมกับนายประสิทธิ์ ติสวัณน์ ซึ่งลาสิกขาบทไปรับราชการตามเดิมแล้ว วางหลักการและดำเนินการเรื่องนี้ในชั้นทดลองโดยได้รับการพิจารณาอนุมัติให้ดำเนินการได้จากกรมประชาสงเคราะห์ในปี พ.ศ. 2508 รวมทั้งได้รับการพิจารณาอนุมัติให้ดำเนินงานได้จากคณะอนุกรรมการสาขาวัฒนธรรมทางจิตใจและมหาเถรสมาคม

สำหรับพระภิกษุที่ออกไปปฏิบัติงานนี้เรียกว่า “พระธรรมจาริก” โดยมีที่มาจากพุทธภาษิตที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสแก่พระสาวกรุ่นแรกที่ส่งออกไปประกาศพระศาสนาว่า “จรต ภิกขเว จาริกัง พุชชนหิตาย พุชชนสุขาย โลกานุกมฺปาย ฯเปฯ เทเสถ ภิกขเว ทุมฺมิ” ซึ่งแปลว่า “ดูก่อนพระภิกษุทั้งหลาย เธอจงจาริกท่องเที่ยวไป จงแสดงธรรมเพื่อประโยชน์ เพื่อความสุขแก่คนหมู่มากเพื่ออนุเคราะห์แก่ชาวโลก” ด้วยเหตุนี้โครงการนี้จึงมีชื่อว่าโครงการพระธรรมจาริก (กรมประชาสงเคราะห์ กระทรวงแรงงานและสวัสดิการสังคม, 2538: 54)

การดำเนินโครงการพระธรรมจาริกมีวัตถุประสงค์ที่ตรงกับโครงการพระธรรมทูตคือ การอาศัยสถาบันสงฆ์ เพื่อต่อต้านลัทธิคอมมิวนิสต์ตามนโยบายของรัฐบาล แต่โครงการพระธรรมจาริกได้เพิ่มความพยายามในการพัฒนาชาวเขาอันเป็นชนกลุ่มน้อยของประเทศที่มีวิถีชีวิตความเป็นอยู่ ภาษาพูด และขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ ที่แตกต่างจากคนไทยทั่วไป ให้หันมาจงรักภักดีต่อประเทศชาติและยอมรับการเป็นพลเมืองไทย ปฏิบัติตามกฎหมายระเบียบของทางบ้านเมือง

เพื่อความสงบสุขเรียบร้อยและความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของคนในชาติ ส่วนลักษณะการดำเนินงานของพระธรรมจาริกมีความแตกต่างจากพระธรรมทูตตรงที่โครงการพระธรรมทูตเป็นการไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาและพัฒนาชนบททั่วทุกจังหวัด เพื่อช่วยเหลือพระภิกษุในท้องถิ่นต่าง ๆ ซึ่งเป็นผู้นำในชนบทอยู่แล้ว ทำการพัฒนาท้องถิ่นของตนให้ประสบผลสำเร็จ ส่วนโครงการพระธรรมจาริกมีลักษณะเป็นงานพัฒนาแบบบุกเบิก โดยมุ่งจาริกไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาในถิ่นทุรกันดารเฉพาะในหมู่บ้านของชาวเขาในเขตภาคเหนือของประเทศไทยที่พระพุทธศาสนายังเผยแผ่ไปไม่ถึง และเมื่อการปฏิบัติงานสิ้นสุดลง พระธรรมจาริกก็จะถอนตัวออก ปล่อยให้ชาวบ้านดำเนินการพัฒนาตนเองต่อไป (อริยา, 2526: 128) เช่น จัดหาพระภิกษุสามเณรที่เป็นชาวเขามาอยู่จำพรรษาในหมู่บ้านของตนเอง ส่วนพระธรรมจาริกก็จะเคลื่อนย้ายไปดำเนินงานในท้องถิ่นอื่นแทน

รัฐบาลมีนโยบายในการพัฒนาและสงเคราะห์ชาวเขา 4 ประการ ดังที่นายสุวรรณ รื่นยศ อธิบดีกรมประชาสงเคราะห์ ในขณะนั้น ได้ชี้แจงถวายคณะพระธรรมจาริกในการไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาแก่ชาวเขาเมื่อ วันอังคารที่ 12 เมษายน พ.ศ. 2509 ดังนี้

1. เพื่อป้องกันการทำลายป่า ดันน้ำลำธาร โดยให้ชาวเขาหยุดยั้งการทำไร่เลื่อนลอย
2. เพื่อป้องกันการปลุกผี โดยให้ชาวเขาประกอบอาชีพอื่นแทนการปลุกผี
3. เพื่อพัฒนาเศรษฐกิจของชาวเขาให้เกิดประโยชน์แก่การพัฒนาประเทศโดยการสร้างความเจริญตามสมควรแก่สภาพในชุมชนที่ชาวเขาอาศัยอยู่
4. เพื่อรักษาความสงบปลอดภัยทางชายแดน โดยสร้างความสัมพันธ์อันดีให้ชาวเขาเกิดความจงรักภักดีต่อรัฐบาล และช่วยเป็นกำลังสำคัญในการรักษาความสงบเรียบร้อยทางชายแดน (กรมประชาสงเคราะห์ กระทรวงแรงงานและสวัสดิการสังคม, 2538: 25)

วัตถุประสงค์ของการดำเนินงานโครงการพระธรรมจาริก มีดังนี้

1. เพื่อเผยแผ่พระพุทธศาสนาแก่ชาวเขา และอบรมศีลธรรมตลอดจนหน้าที่พลเมืองดีแก่ชาวเขา

2. เพื่อเร่งกระชับความสัมพันธ์ทางจิตใจกับชาวเขาโดยอาศัยพระพุทธศาสนาเป็นหลัก อันจะทำให้ชาวเขาที่มีความจงรักภักดีต่อประเทศชาติมากยิ่งขึ้น และเป็นการง่ายต่อการพัฒนาของทางราชการ
3. เพื่อให้การสงเคราะห์ทางจิตใจ การศึกษา การรักษาพยาบาล การช่วยเหลือในการแก้ไขปัญหาความเดือดร้อนเฉพาะหน้าต่าง ๆ ตลอดจนแนะนำการพัฒนาอนามัย เศรษฐกิจ และการคมนาคมให้แก่ชาวเขา
4. เพื่อฝึกอบรมพระภิกษุสามเณรชาวเขาให้มีความรู้ด้านปริยัติธรรม และด้านสามัญศึกษา เพื่อเข้าร่วมเป็นพระธรรมจาริก เดินทางไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาตามภูมิลำเนาเดิมของตน และทำประโยชน์ให้แก่ท้องถิ่นและบ้านเมือง (อริยา, 2526: 116)

ในการดำเนินงานโครงการพระธรรมจาริกนี้ กองสงเคราะห์ชาวเขา กรมประชาสงเคราะห์ จะทำหน้าที่จัดหางบประมาณเพื่อเป็นค่าภัตตาหาร ค่าพาหนะต่าง ๆ ถวายแด่พระธรรมจาริก ต่อมาเมื่อกิจการเจริญก้าวหน้าขึ้น โครงการนี้จึงได้รับเงินอุดหนุนเป็นรายได้หลักจากมูลนิธิเผยแผ่พระพุทธศาสนาแก่ชนถิ่นกันดารเพิ่มขึ้นอีกทางหนึ่ง มูลนิธินี้ตั้งขึ้นโดยพระพุทธรังษีเจ้าอาวาสวัดเบญจมบพิตรดุสิตวนารามซึ่งให้ทุนในการตั้งเป็นก้อนแรกเมื่อพ.ศ. 2513 โดยตั้งอยู่ที่กองสงเคราะห์ชาวเขา มูลนิธิแห่งนี้ยังได้รับเงินอุดหนุนเพิ่มเติมจากรัฐบาลและผู้มีจิตศรัทธา ทำให้สามารถนำดอกผลของเงินทุนมาสงเคราะห์ต่อการดำเนินงานประจำปีของโครงการพระธรรมจาริกได้ รวมทั้งยังสามารถให้การสนับสนุนอุปถัมภ์ต่อการดำเนินงานโครงการอื่น ๆ ที่มุ่งช่วยเหลือชาวเขาและชาวไทยในถิ่นทุรกันดาร ซึ่งได้รับความเดือดร้อนจากความเป็นอยู่ เพื่อให้เกิดความศรัทธาในพระพุทธศาสนา นอกจากนี้กองสงเคราะห์ชาวเขา กรมประชาสงเคราะห์ ยังคอยถวายความสะดวกและประสานงานกับหน่วยราชการอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง และมีการจัดตั้งคณะกรรมการพระธรรมจาริก ซึ่งเป็นฝ่ายวางแผนและกำหนดนโยบาย ประกอบด้วยพระพุทธรังษีเจ้าอาวาสวัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม เป็นประธานดำเนินงาน ร่วมกับกรรมการที่เป็นพระเถระผู้ทรงคุณวุฒิและหัวหน้าหน่วยราชการของกรมประชาสงเคราะห์อีกจำนวนหนึ่ง

ขณะที่ในภาคปฏิบัตินั้น ศูนย์อบรมพระพุทธศาสนาแก่พระภิกษุสามเณรชาวเขา วัดศรีโสดา อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ ที่ตั้งขึ้นในปีพ.ศ. 2513 จะทำหน้าที่เป็นศูนย์อำนวยการการปฏิบัติงานของพระธรรมจาริกทั้งหมด ศูนย์แห่งนี้เป็นแหล่งให้การศึกษอบรมแก่ชาวเขาที่เข้ามาบวชเป็นพระภิกษุสามเณรทั้งในด้านพระปริยัติธรรมและสามัญศึกษา รวมทั้งศาสนพิธี

ขนบธรรมเนียมประเพณี การอาชีพ อนามัย และการพัฒนาชุมชน เพื่อพัฒนาพระภิกษุสามเณร ชาวเขาให้เป็นผู้มีความรู้ ความสามารถ กลับไปทำประโยชน์ให้แก่ภูมิลำเนาของตน

การปฏิบัติงานของพระธรรมจาริก เริ่มจากในระหว่างเดือนพฤศจิกายนถึงเดือนธันวาคม ของทุกปี ประธานคณะพระธรรมจาริกจะอาราธนาพระเถระผู้ใหญ่ได้แก่ เจ้าคณะภาค เจ้าคณะ จังหวัด และเจ้าคณะอำเภอที่เกี่ยวข้องไปประชุมที่วัดศรีโสดา จังหวัดเชียงใหม่ เพื่อพิจารณาวาง แผนการดำเนินงานและคัดเลือกพระภิกษุที่เหมาะสมไปปฏิบัติหน้าที่พระธรรมจาริก ซึ่งใน ระยะเวลาแรกจะคัดเลือกพระภิกษุจากส่วนกลางซึ่งส่วนมากเป็นนิสิต นักศึกษา จากมหาวิทยาลัยสงฆ์ ทั้งสองแห่ง ให้ออกไปปฏิบัติศาสนกิจในระยะสั้น ๆ ระหว่างปิดภาคเรียนฤดูร้อนร่วมกับพระภิกษุ ในท้องถิ่นทางภาคเหนือที่คัดเลือกไว้แล้ว ต่อมาเมื่อพระภิกษุสามเณรชาวเขาที่บรรพชาอุปสมบท ได้ศึกษาเล่าเรียนมีความรู้ความสามารถพอที่จะปฏิบัติศาสนกิจในท้องถิ่นของตนได้แล้ว จึงได้มีการลดจำนวนพระธรรมจาริกจากส่วนกลางลงทุกปีจนหมดประมาณปีพ.ศ. 2515 เหลือแต่พระ ธรรมจาริกที่คัดเลือกจากพระในท้องถิ่นและพระภิกษุสามเณรชาวเขา

ในระหว่างเดือนมกราคมถึงเดือนกุมภาพันธ์ ก่อนที่คณะพระธรรมจาริกจะออกไป ปฏิบัติงานในแต่ละปี จะมีการจัดประชุมปฐมนิเทศ เพื่อทำความเข้าใจในการดำเนินงาน ก่อนที่จะ แยกย้ายออกไปปฏิบัติงานตามหมู่บ้านชาวเขาเป็นเวลา 4 เดือน ตั้งแต่เดือนมีนาคมถึงเดือนมิถุนายน โดยประสานงานกับศูนย์พัฒนาและสงเคราะห์ชาวเขาต่าง ๆ นอกจากนี้ พระธรรมจาริกยังจะได้ คัดเลือกชาวเขาที่เลื่อมใสในพระพุทธศาสนาและประสงค์จะบรรพชาอุปสมบทโดยมีคุณสมบัติ ตามที่กำหนด ส่งให้ประธานคณะธรรมจาริกพิจารณาพร้อมกับพระเถระผู้ใหญ่ ณ ศูนย์อบรมฯ วัดศรี โสดา ชาวเขาที่ผ่านการพิจารณาแล้วจะถูกส่งมาที่วัดศรีโสดา เพื่อทำการฝึกซ้อมใหญ่ก่อนที่จะ เดินทางมาประกอบพิธีบรรพชาอุปสมบท ณ วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม กรุงเทพฯ ในราวเดือน มิถุนายน และเปิดโอกาสให้ประชาชนทั่วไปได้ร่วมงานกุศลนี้ด้วย หลังจากนั้น พระภิกษุสามเณร ชาวเขาเหล่านี้จะเดินทางไปจำพรรษาที่วัดศรีโสดา จังหวัดเชียงใหม่ เพื่อรับการอบรมและศึกษาเล่า เรียนทั้งสายปริยัติธรรมและสายสามัญ เพื่อนำความรู้กลับไปสร้างประโยชน์ให้แก่ท้องถิ่นของตน

การปฏิบัติศาสนกิจของพระธรรมจาริกดังกล่าวข้างต้นได้ดำเนินเรื่อยมาจนถึงปีพ.ศ. 2516 ประธานคณะพระธรรมจาริกจึงเห็นสมควรให้มีพระธรรมจาริกอยู่ตลอดทั้งปีในหมู่บ้านที่ชาวเขามี ความประสงค์ เพื่อให้การปฏิบัติงานเป็นไปอย่างต่อเนื่องและบรรลุผลตามเป้าหมาย และเพื่อเป็น การบำรุงจิตใจชาวเขา ทั้งยังจะได้รับข้อมูลต่าง ๆ มาปรับปรุงงาน เป็นการช่วยวางรากฐาน พระพุทธศาสนาให้มั่นคงในหมู่บ้านชาวเขาโดยคัดเลือกพระธรรมจาริกที่อยู่ประจำหมู่บ้านตลอดทั้งปี ๆ

ละ 40 รูป ซึ่งตลอดระยะเวลาที่ปฏิบัติงานหัวหน้ากลุ่มพระธรรมจาริกทั้งที่อยู่ชั่วคราวและอยู่ประจำตลอดปี ต้องส่งรายงานการปฏิบัติงานมายังประธานคณะพระธรรมจาริกและอธิบดีกรมประชาสงเคราะห์ เมื่อการดำเนินงานในแต่ละปีสิ้นสุดลง จะมีการประชุมปัจฉิมนิเทศน์อีกครั้งหนึ่งเพื่อสรุปผลการปฏิบัติงานของพระธรรมจาริก ทั้งผลงาน ปัญหาและอุปสรรคต่าง ๆ เพื่อเป็นแนวทางในการแก้ไขปรับปรุงโครงการพระธรรมจาริกในปีต่อไป

โครงการพระธรรมจาริกสามารถทำให้ชาวเขาเกิดความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา และขอเข้ารับราชการอุปสมบทจำนวนมาก พระธรรมจาริกได้สร้างโรงเรียนชั่วคราวสอนเด็กชาวเขาในหลาย ๆ หมู่บ้าน โดยพระธรรมจาริกเป็นผู้ดำเนินการสอนเอง ทำหน้าที่รักษาพยาบาลเบื้องต้นแก่ชาวเขาที่เจ็บป่วย แนะนำและเป็นผู้นำชาวเขาในการพัฒนาหมู่บ้านให้สะอาดถูกสุขอนามัยและเจริญก้าวหน้า เช่น ทำถนนในหมู่บ้านและระหว่างหมู่บ้าน รวมทั้งสิ่งสาธารณประโยชน์อื่น ๆ ขณะเดียวกัน พระธรรมจาริก ยังทำหน้าที่เป็นผู้ประสานให้เกิดความเข้าใจอันดีระหว่างชาวเขากับหน่วยงานราชการและชาวไทยพื้นราบ ทำให้เกิดความสามัคคีและเข้าใจในขนบธรรมเนียมประเพณีซึ่งกันและกันด้วย

อย่างไรก็ดี โครงการพระธรรมจาริกก็ประสบปัญหาและอุปสรรคคล้ายคลึงกับ โครงการพระธรรมทูต เช่น การขาดแคลนงบประมาณ ขาดเจ้าหน้าที่ประสานงานและรับผิดชอบในเรื่องนี้ อย่างเต็มที่ รวมทั้งการถูกทำร้ายและโจมตีจากฝ่ายคอมมิวนิสต์ และพระสงฆ์เองก็ถูกวิพากษ์วิจารณ์ว่าเข้ามายุ่งเกี่ยวกับการเมืองและเรื่องทางโลกมากเกินไป นอกจากนี้พระธรรมจาริกยังต้องเผชิญกับปัญหาการเผยแพร่คริสต์ศาสนาของพวกมิชชันนารี ซึ่งเข้ามาดำเนินงานเกี่ยวข้องกับชาวเขาอย่างจริงจัง และได้ผลอย่างมากในเขตภาคเหนือ รวมทั้งปัญหาที่เกิดจากพระสงฆ์ซึ่งเข้าร่วมโครงการพระธรรมจาริกในช่วงระยะแรกระหว่างพ.ศ. 2509-2510 กล่าวคือในพ.ศ. 2509 ได้มีการอาราธนาพระนิสิตนักศึกษาจากมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์และจากสภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย วัดบวรนิเวศวิหาร มาปฏิบัติงานเผยแพร่พระพุทธศาสนาให้แก่ชาวเขาร่วมกับพระท้องถิ่นจังหวัดต่าง ๆ ที่มีโครงการพระธรรมจาริกเข้าไปปฏิบัติงานอยู่ แต่กลับพบว่าปัญหาและอุปสรรคส่งผลกระทบต่อโครงการพระธรรมจาริก โดยมีสาเหตุสำคัญมาจาก “ความแตกต่างทางนิกาย” กับพระท้องถิ่นซึ่งเป็นมหานิกาย ดังนั้น ทางโครงการจึงแก้ปัญหานี้โดยงดการอาราธนาพระนิสิตนักศึกษาจากสภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย วัดบวรนิเวศวิหาร ในปี พ.ศ. 2510 คงเหลือแต่พระนิสิตนักศึกษาจากมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ไปปฏิบัติงานร่วมกับพระท้องถิ่น (กรมประชาสงเคราะห์ กระทรวงแรงงานและสวัสดิการสังคม, 2538: 80) แต่อย่างไรก็ตาม แม้ว่าจะไม่มีปัญหาความแตกต่างทางนิกายมาเป็นอุปสรรคอีก

แต่ก็พบว่ามีความขัดแย้งกันรุนแรงในเรื่องของแนวความคิด การปฏิบัติงานและการปฏิบัติตัวตลอดจนการที่พระนิตินักศึกษาไม่สามารถอุทิศเวลาให้แก่งานได้เต็มที่ เป็นต้น จากปัญหาที่เกิดขึ้น ทำให้ประธานคณะพระธรรมจาริกได้พิจารณาร่วมกับกรมประชาสงเคราะห์เพื่อแก้ไขปัญหาดังกล่าว และมีมติงดอาราธนาพระนิตินักศึกษาจากมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ตั้งแต่ปีพ.ศ. 2511 เป็นต้นมา

ตารางที่ 4 สถิติพระธรรมจาริกไปปฏิบัติงานและจำนวนชาวเขาบวช ตั้งแต่พ.ศ. 2508-2520

พ.ศ.	พระธรรมจาริก (รูป)	หมู่บ้านที่ไปปฏิบัติงาน (แห่ง)	ชาวเขาบรรพชาอุปสมบท		
			พระ	เณร	รวม
2508	50	10	3	9	12
2509	60	12	4	14	18
2510	100	21	4	42	46
2511	100	20	3	30	33
2512	100	20	2	14	16
2513	100	20	1	24	25
2514	150	40	1	116	117
2515	150	50	13	119	132
2516	150	52	22	104	126
2517	200	40	22	154	176
2518	200	40	19	65	84
2519	200	40	18	83	101
2520	200	40	15	145	160
รวม	1760	405	127	919	1046

ที่มา: อริยา (2526: 121)

โครงการอบรมพระภิกษุเพื่อส่งเสริมการพัฒนาท้องถิ่นของมหาวิทยาลัยสงฆ์

มหาวิทยาลัยสงฆ์ทั้งสองแห่งของไทยซึ่งได้แก่ มหามกุฏราชวิทยาลัยและมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยได้ร่วมกันจัดตั้ง “โครงการอบรมพระภิกษุเพื่อส่งเสริมการพัฒนาท้องถิ่น” ขึ้นในปีพ.ศ. 2509 โดยมีวัตถุประสงค์ดังนี้

1. เพื่อถวายเป็นความรู้ทางพระศาสนา และความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับการพัฒนาชนบทแก่พระภิกษุสามเณร เพื่อให้มีฐานะเป็นร่มโพธิ์ร่มไทรของประชาชน ได้อย่างแท้จริง
2. เพื่อให้พระภิกษุสามเณร มีส่วนช่วยพัฒนาชนบทให้ได้ผลดียิ่งขึ้น
3. เพื่อส่งเสริมสามัคคีธรรมในหมู่ประชาชนชาวไทย อันจะนำมาซึ่งความมั่นคงแก่ชาติและพระศาสนา (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2510: 1)

วัตถุประสงค์ของโครงการข้างต้นสอดคล้องกับจุดมุ่งหมายของโครงการพระธรรมทูตและโครงการพระธรรมจาริกที่รัฐบาลได้จัดตั้งขึ้นมาก่อนหน้านี้ ซึ่งมหาวิทยาลัยสงฆ์ทั้งสองแห่งได้มีบทบาทร่วมปฏิบัติงานในโครงการทั้งสองโครงการมาแล้วในฐานะที่เป็นสถาบันที่ผลิตพระภิกษุสามเณรที่มีความรู้ความสามารถ ดังนั้นมหาวิทยาลัยสงฆ์ทั้งสองแห่งจึงได้จัดตั้งโครงการอบรมพระภิกษุเพื่อส่งเสริมการพัฒนาท้องถิ่นขึ้นมา ทำหน้าที่ฝึกอบรมและให้ความรู้ด้านการพัฒนาชุมชนแก่พระภิกษุสามเณร เพื่อสนองความต้องการของรัฐบาลและคณะสงฆ์ในกิจการด้านนี้เป็นการเฉพาะ

พระภิกษุที่เข้ารับการอบรมแบ่งเป็น 2 ประเภท คือ ประเภท ก. ได้แก่พระภิกษุที่จังหวัดต่าง ๆ คัดเลือกเข้ามา มีระยะเวลาในการอบรมประมาณ 4 เดือน และประเภท ข. ได้แก่ พระภิกษุที่สำเร็จการศึกษาระดับปริญญาตรีจากมหาวิทยาลัยสงฆ์ ใช้ระยะเวลาในการอบรมประมาณ 2 เดือน วิชาในหลักสูตรการอบรมแบ่งเป็น 2 ส่วน คือ วิชาเกี่ยวกับพระศาสนาและความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับสังคมในชนบทไทย รวมทั้งวัฒนธรรมและประเพณี และวิชาที่เกี่ยวกับการพัฒนาโดยเฉพาะ เช่น การสาธารณสุข สุขาภิบาล การส่งเสริมอาชีพ การพัฒนาวัดและรักษาศิลปกรรมของชาติ การสงวนและรักษาทรัพยากรของชาติ จิตวิทยา กฎหมายที่ประชาชนควรรู้ เป็นต้น

ในระยะแรก โครงการอบรมพระภิกษุเพื่อส่งเสริมการพัฒนาท้องถิ่นได้รับความช่วยเหลือทางการเงินจากกองทุนเพื่อการศึกษาทางสังคมและเศรษฐกิจระหว่างประเทศของสหรัฐอเมริกาเป็นเวลา 2 ปี คือพ.ศ. 2509-2510 เมื่อโครงการนี้ตั้งตัวได้ กองทุนดังกล่าวก็งดให้ความช่วยเหลือ โดยให้เหตุผลว่าควรเป็นเรื่องของรัฐบาลไทยที่จะให้การสนับสนุนต่อไป แต่เนื่องจากมีความขัดข้องบางประการในกองอำนาจการป้องกันและปราบปรามคอมมิวนิสต์ ซึ่งเป็นผู้ให้ทุนใหม่ผ่านทางกรมการศาสนา รวมทั้งขั้นตอนและวิธีการดำเนินงานของทางราชการ ทำให้เกิดความล่าช้าและทำให้การอบรมพระภิกษุประเภท ก. ในพ.ศ. 2511 ต้องหยุดชะงักชั่วคราว เพราะได้รับงบประมาณช่วยเหลือไม่ทันกำหนดจึงมีแต่การอบรมพระภิกษุประเภท ข. ในปีดังกล่าวเท่านั้น ต่อมาเมื่อได้รับเงินอุดหนุนจำนวนนี้ประกอบกับความช่วยเหลือจากกรมการศาสนาโดยตรงอีกจำนวนหนึ่ง โครงการนี้จึงสามารถเปิดอบรมต่อมาได้อีก 2 ปี คือ พ.ศ. 2512-2513 ในพ.ศ. 2514 การอบรมเกือบหยุดชะงักลงอีกเพราะไม่ได้รับความช่วยเหลือเพิ่มเติม นายสุลักษณ์ ศิวรักษ์ กรรมการดำเนินงานผู้หนึ่งของโครงการ ได้ติดต่อขอรับความช่วยเหลือจากมูลนิธิฟรีดิชเนามันน์ของเยอรมันเพื่อสนับสนุนโครงการนี้ จึงทำให้โครงการสามารถดำเนินการต่อมาได้อีก (อริยา, 2526: 140-141) ประกอบกับในปีดังกล่าว กองอำนาจการงานพระธรรมทูตในประเทศ ได้เห็นถึงความสำคัญและความสำเร็จในการปฏิบัติงานของพระภิกษุที่ผ่านการอบรมจากโครงการนี้ จึงได้อนุมัติงบประมาณจำนวนหนึ่งช่วยเหลือเพื่อให้มหาวิทยาลัยสงฆ์ช่วยอบรมพระธรรมทูตให้มีความรู้ความสามารถในการออกไปปฏิบัติศาสนกิจได้ โครงการอบรมจึงดำเนินการมาถึงพ.ศ. 2515 มูลนิธิฟรีดิชเนามันน์ได้ยุติการให้ความช่วยเหลือและทางมหาวิทยาลัยสงฆ์ก็ไม่สามารถหาแหล่งเงินทุนจากที่อื่นได้อีก ทำให้การดำเนินงานตามโครงการอบรมพระภิกษุเพื่อส่งเสริมการพัฒนาท้องถิ่นของมหาวิทยาลัยสงฆ์ต้องยุติบทบาทของตนลงนับตั้งแต่พ.ศ. 2516 เป็นต้นมา

แม้ว่าโครงการอบรมพระภิกษุเพื่อส่งเสริมการพัฒนาท้องถิ่นของมหาวิทยาลัยสงฆ์จะประสบกับปัญหาและอุปสรรคในเรื่องของเงินทุนและการดำเนินงานเป็นสำคัญ แต่การดำเนินโครงการนี้ก็ปรากฏผลดีที่เห็นได้ชัด คือ เป็นการดำเนินงานโดยพระภิกษุทั้งสองฝ่าย คือ ธรรมยุติกนิกายและมหานิกาย ซึ่งทำงานร่วมกัน ไม่มีเรื่องของความแตกต่างระหว่างนิกายมาขัดขวาง สร้างความสามัคคีและระงับความขัดแย้งเนื่องจากการแบ่งแยกในสถาบันสงฆ์ช่วยทำให้ภาพพจน์ของสถาบันสงฆ์ดีขึ้นในสายตาประชาชน และเกิดความเลื่อมใสศรัทธาต่อโครงการนี้ และการที่พระภิกษุในท้องถิ่นได้รับการส่งเสริมให้มีโอกาสเข้ามาศึกษา รับการฝึกอบรมวิชาความรู้เท่าเทียมกับพระภิกษุที่อยู่ในส่วนกลางและได้รับการอบรมร่วมกัน นับเป็นวิธีการที่ดีในการเชื่อมความสัมพันธ์และความสามัคคีในสังคมสงฆ์ระหว่างพระภิกษุในส่วนกลางกับพระภิกษุในท้องถิ่น เป็นการแก้ไขปัญหาที่มักเกิดขึ้นในโครงการพัฒนาชุมชนอื่น ๆ เช่น โครงการพระธรรมทูตและ

โครงการพระธรรมจาริก ที่พระภิกษุจากส่วนกลางไม่สามารถทำงานร่วมกับพระภิกษุในท้องถิ่นได้ เพราะมีพื้นฐานความรู้และระดับการศึกษาที่แตกต่างกันมากเป็นปัจจัยสำคัญและเป็นการบรรเทา ปัญหาความขาดแคลนพระภิกษุที่มีความรู้ ความสามารถในการเป็นผู้นำชุมชนในชนบท รวมทั้ง โครงการนี้ยังเป็นต้นแบบทำให้เกิดโครงการอบรมที่มีลักษณะคล้ายคลึงกันอีกเป็นจำนวนมากใน ต่างจังหวัด โดยเฉพาะบางจังหวัดในภาคเหนือและหลายจังหวัดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือด้วย

นอกจากโครงการเพื่อการพัฒนาชุมชนชนบทที่ดำเนินการโดยคณะสงฆ์ทั้งสามโครงการที่ ได้กล่าวมาแล้ว ยังมีโครงการอื่น ๆ ที่ริเริ่มในเวลาใกล้เคียงกันอีก เช่น หน่วยพัฒนาทางจิตเคลื่อนที่ ของสำนักงานมูลนิธิอิทธิธรรมมหาธาตุวิทยาลัย ซึ่งตั้งอยู่ภายในวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ได้ทำ การอบรมพระภิกษุสงฆ์ 260 รูป ซึ่งคัดเลือกมาจากวัดต่าง ๆ ทั่วประเทศ เป็นเวลา 6 เดือน เพื่อจาริก ออกไปอบรมสั่งสอนประชาชนตามท้องถิ่นต่าง ๆ โดยเฉพาะในที่ทุรกันดาร (สจข., 2509: ก/ป 7/2509/ศธ 4.2 ป.1) โครงการอบรมพระภิกษุสงฆ์ในฤดูร้อนซึ่งจัดขึ้นที่จิตตภาวันวิทยาลัย โดยเจ้า คณะจังหวัดจะคัดเลือกพระภิกษุในแต่ละปีจังหวัดละ 5 รูป เข้ามารับการอบรมเกี่ยวกับศาสนาและ การพัฒนา เมื่อผ่านการอบรมแล้วพระภิกษุเหล่านี้ก็จะกลับไปจังหวัดเดิมและใช้ความรู้ที่ได้จากการ อบรมไปช่วยพัฒนาหมู่บ้านหรือวัดของตนต่อไป เป็นต้น

อนึ่ง เนื่องจากในระยะเวลาดังกล่าวได้มีหน่วยงานราชการและองค์กรของรัฐบาลซึ่งกำลัง เร่งพัฒนากิจการในหน้าที่ของตน โดยอาศัยพระสงฆ์เข้าร่วมในการอบรมสั่งสอนประชาชนให้เกิด ความร่วมมือหรือมีความรู้ตามแนวทางที่หน่วยงานนั้น ๆ ต้องการ ซึ่งถือว่าเป็นการเปิดโอกาสให้ พระสงฆ์ได้มีส่วนบำเพ็ญประโยชน์แก่ประชาชน ตรงตามเจตนารมณ์ของคณะสงฆ์ในเวลานั้น แต่ เนื่องจากหน่วยงานราชการหรือองค์กรบางแห่งได้นิมนต์พระสงฆ์เข้าร่วมปฏิบัติงานโดยไม่ได้ผ่าน การไต่ตรองจากมหาเถรสมาคม เมื่อมีหน่วยปฏิบัติงานในลักษณะคล้ายกันเกิดขึ้นหลายหน่วย จึง ทำให้ประชาชนและพระสงฆ์เกิดความเข้าใจสับสน บางแห่งมีการ โฆษณาเผยแพร่ข่าวทาง สื่อมวลชนในทำนองที่ทำให้ประชาชนเข้าใจว่า พระสงฆ์มีส่วนร่วมในการต่อต้านลัทธิการเมือง บางอย่าง ส่งเสริมลัทธิการเมืองบางอย่างหรือปฏิบัติงานโดยหวังอามิสสินจ้าง แม้ว่าจะมีผู้ปฏิบัติ ด้วยเจตนาดี แต่ก็ทำให้เกิดความสับสนในการปกครองคณะสงฆ์ของมหาเถรสมาคมและคณะสงฆ์ ก็ถูกสังคมตำหนิ ดังนั้นสมเด็จพระสังฆราช (จวน อุฏฐายี) จึงมีพระบัญชาว่า ถ้าหากหน่วย ราชการหรือองค์กรของรัฐบาลประสงค์จะนิมนต์พระสงฆ์เข้าร่วมปฏิบัติงานพิเศษเป็น โครงการ ใหญ่ให้ติดต่อกับกรมการศาสนาเพื่อขออนุมัติจากมหาเถรสมาคมก่อน เพื่อป้องกันไม่ให้เกิดคณะสงฆ์ถูก พังเล็งในทางที่ผิด อันจะทำให้ประชาชนเสื่อมศรัทธาและเกิดความเสียหายแก่พระพุทธศาสนาโดย ส่วนรวมในอนาคต (สจข., 2509: ศธ.0701.51/688)

การดำเนินงานเพื่อสนับสนุนนโยบายของรัฐโดยสถาบันสงฆ์จากโครงการพระธรรมทูต โครงการพระธรรมจาริก และโครงการอบรมพระภิกษุเพื่อส่งเสริมการพัฒนาท้องถิ่นของ มหาวิทยาลัยสงฆ์ จะพบว่าแต่ละโครงการต่างก็มีปัญหาและอุปสรรคที่คล้ายคลึงกัน โดยเฉพาะ เรื่องของงบประมาณ การประสานงานและการให้ความอุปถัมภ์จากหน่วยงานราชการ และกล่าวได้ว่าโครงการพระธรรมทูตและโครงการพระธรรมจาริกซึ่งจัดตั้งขึ้นโดยรัฐบาลไม่ประสบความสำเร็จ และเจริญก้าวหน้าตามวัตถุประสงค์ของแต่ละโครงการเท่าที่ควร เนื่องจากปัญหาและอุปสรรคที่กล่าวมารวมทั้งการที่คณะสงฆ์เข้ามามีบทบาทในการสนับสนุนนโยบายของรัฐบาลอย่างชัดเจน โดยเฉพาะการต่อต้านลัทธิคอมมิวนิสต์ทำให้คณะสงฆ์ถูกเพ่งเล็งจากประชาชนในเรื่องของ ความบริสุทธิ์ตามสมณเพศและความถูกต้องตามพระธรรมวินัย ขณะที่โครงการอบรมพระภิกษุเพื่อส่งเสริมการพัฒนาท้องถิ่นของมหาวิทยาลัยสงฆ์นั้น แม้ว่าจะดำเนินการมาเพียง 7 ปีก็ต้องล้มเลิกไป เพราะปัญหาเรื่องของเงินทุนและการดำเนินงาน แต่โครงการนี้มหาวิทยาลัยสงฆ์เป็นฝ่ายริเริ่มจัดตั้งโครงการเอง มีลักษณะของโครงการที่แตกต่างจากโครงการพระธรรมทูตและโครงการพระธรรมจาริกบ้าง แต่ก็จัดตั้งขึ้นเพื่อสนับสนุนการพัฒนาชุมชนของรัฐบาลและไม่ได้ถูกควบคุมการดำเนินงานจากรัฐบาล อีกทั้งยังอยู่ในลักษณะของการอบรมพระภิกษุให้มีความรู้ความสามารถ เพื่อกลับไปพัฒนาท้องถิ่นของตนได้อย่างเป็นอิสระและไม่เป็นทางการ โครงการนี้จึงประสบความสำเร็จในการช่วยสร้างสรรค์และกระตุ้นให้คณะสงฆ์ในต่างจังหวัดเกิดความตื่นตัวในการมีบทบาทพัฒนาชนบทของตนเอง โดยไม่ถูกเพ่งเล็งและสงสัยจากประชาชนในเรื่องของความบริสุทธิ์ของพระสงฆ์และมีบทบาทที่สนับสนุนนโยบายของรัฐบาล เหมือนที่เกิดขึ้นกับโครงการพระธรรมทูตและโครงการพระธรรมจาริก

การเจริญสัมพันธไมตรีระหว่างประเทศ

บทบาทของสถาบันสงฆ์ในการเจริญสัมพันธไมตรีระหว่างประเทศหรืออาจเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า การเป็นพระสมณทูต บทบาทนี้ถือเป็นอีกบทบาทหนึ่งที่มีผลหรืออิทธิพลต่อฐานะทางการเมืองของรัฐบาล โดยเฉพาะรัฐบาลในสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ที่ต้องการการยอมรับฐานะทางการเมืองของรัฐบาลของตนทั้งในสายตาของประชาชนภายในประเทศและสายตาของประชาคมโลก ซึ่งนอกจากการที่จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้ถวายการสนับสนุนและฟื้นฟูสถาบันพระมหากษัตริย์ให้กลับมามีบทบาทเป็นที่เคารพสักการะอีกครั้งหลังจากที่สถาบันแห่งนี้ถูกลดบทบาทและความสำคัญลงนับตั้งแต่มีการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 เป็นต้นมาแล้ว จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ยังได้ถวายการจัดการให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ เสด็จประพาสต่างประเทศด้วย เพื่อเป็นการ “เพิ่มชื่อเสียงของประเทศ

และรัฐบาล” และ “ทำให้ต่างชาติวิพากษ์วิจารณ์รัฐบาลไทยว่าเป็นเผด็จการน้อยลง” (พรรณีและม.ร.ว.ประกายทอง, 2526: 414) ถือว่าเป็นการสนับสนุนและฟื้นฟูสถาบันพระมหากษัตริย์ที่มีผลต่อฐานะทางการเมืองอย่างมาก โดยเฉพาะในเรื่องของการสร้างอำนาจและความชอบธรรมในการบริหารปกครองประเทศของรัฐบาลที่มาจากการทำปฏิวัติรัฐประหาร

ในทำนองเดียวกัน สถาบันสงฆ์ก็ถูกนำมาใช้เพื่อวัตถุประสงค์ดังกล่าวด้วย เพราะทั้งสองสถาบันนี้ล้วนมีอิทธิพลต่อความคิดและจิตใจของประชาชนอย่างมาก สามารถสร้างความชอบธรรมให้แก่รัฐบาลในการบริหารปกครองประเทศให้เป็นไปอย่างมั่นคงและสงบเรียบร้อย ดังนั้นรัฐบาลจึงได้ถวายเป็นพุทธบูชาให้สมเด็จพระสังฆราชได้เสด็จเปิดสัมพันธไมตรีในทางพระพุทธศาสนากับประเทศต่าง ๆ ด้วย โดยในสมัยรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ มีสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ปลด กิตฺติโสภโณ) แห่งวัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม เป็นสมเด็จพระสังฆราช ได้เสด็จเยือนประเทศต่าง ๆ เพื่อปฏิบัติศาสนกิจและเชื่อมสัมพันธไมตรีทางพระพุทธศาสนา ดังนี้

1. เมื่อดำรงตำแหน่งเป็นสมเด็จพระสังฆนายก ได้เสด็จไปยังประเทศพม่าเพื่อทรงเป็นประธานเปิดการประชุมเกี่ยวกับ “ฉันทธรรมสังคายนา จตุตถสันนิบาต (สมัยไทย)” ณ ปาสาณคูหา ในฐานะทรงเป็นหัวหน้าคณะในเดือนธันวาคม พ.ศ. 2498 ต่อมาในเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2499 ได้เสด็จไปทรงร่วมพิธีฉลองพุทธชยันตี 25 พุทธศตวรรษแห่งพระพุทธศาสนา ณ ประเทศศรีลังกา ซึ่งเป็นการให้ความร่วมมือในกิจกรรมทางพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทด้วยกัน เพื่อเชื่อมความเข้าใจอันดีระหว่างทั้งสองประเทศทั้งฝ่ายอาณาจักรและพุทธจักรให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น ต่อจากนั้นได้เสด็จเยือนประเทศอินเดีย เมืองปีนัง ประเทศมาเลเซีย ได้พบปะบุคคลสำคัญในวงการพุทธศาสนา และศาสนาอื่น ๆ รวมทั้งบุคคลสำคัญในวงราชการของรัฐบาลประเทศนั้นด้วย ในเดือนมีนาคม พ.ศ. 2502 ทรงรับอาราธนาไปเยือนประเทศญี่ปุ่น โดยทรงเป็นหัวหน้าคณะร่วมพิธีฉลองพุทธชยันตี 25 พุทธศตวรรษแห่งพระพุทธศาสนาในประเทศญี่ปุ่น และทรงไปเยี่ยมทหารไทยที่ปฏิบัติราชการสงครามที่ประเทศเกาหลีด้วย นอกจากนี้ยังทรงเป็นประธานนำคณะพระธรรมทูตชุดแรกไปยังวัดไทยพุทธคยา ประเทศอินเดียอีกด้วย

2. เมื่อทรงดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชแล้ว ทรงรับอาราธนาจากมูลนิธิเอเซียแห่งประเทศไทยร่วมกับรัฐบาลไทย ให้เสด็จเยือนรอบโลกเป็นเวลา 45 วัน ตั้งแต่วันที่ 5 มิถุนายน ถึงเดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2504 โดยมีวัตถุประสงค์สำคัญคือ เพื่อทรงเปิดสัมพันธไมตรีในทางพระพุทธศาสนากับประเทศต่าง ๆ ที่เสด็จผ่านไป เช่น ญี่ปุ่น สหรัฐอเมริกา อังกฤษ ฝรั่งเศส

เยอรมัน อิตาลี และเลบานอน เป็นต้น นับว่าทรงเป็นสมเด็จพระสังฆราชแห่งประเทศไทยองค์แรกที่เสด็จรอบโลก ต่อมาในเดือนเมษายน พ.ศ. 2505 ได้เสด็จเยือนประเทศอินเดียอย่างเป็นทางการเป็นเวลา 21 วัน ตามคำเชิญของรัฐบาลอินเดีย เพื่อทอดพระเนตรกิจการเกี่ยวกับพระศาสนา และเชื่อมสัมพันธไมตรีระหว่างชาวพุทธอินเดียและชาวพุทธไทยตลอดถึงเจ้าหน้าที่ของรัฐบาลอินเดีย ให้กระชับแน่นแฟ้นยิ่งขึ้น โดยมีการนำเสนอข่าวการเสด็จเยือนอินเดียกลับมาสู่ประเทศไทยเป็นระยะ ๆ ด้วย (กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, 2525: 315-327)

นโยบายเผยแผ่พระพุทธศาสนาในต่างประเทศ

นโยบายเผยแผ่พระพุทธศาสนาในต่างประเทศนี้ เป็นนโยบายที่สืบเนื่องมาจากสมัยรัฐบาลจอมพลป. พิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรี คณะรัฐมนตรีได้มีการประชุมพิจารณาและลงมติว่า ในโอกาสการฉลอง 25 พุทธศตวรรษในปี พ.ศ. 2500 ควรดำเนินการกำหนดนโยบายเผยแผ่พระพุทธศาสนาเถรวาทแบบไทยไปยังนานาประเทศ โดยวิธีการจัดสร้างวัดไทยขึ้นในต่างประเทศ เช่น ประเทศพม่า อินเดีย ญี่ปุ่น สหรัฐอเมริกา และอังกฤษ เป็นต้น การจัดส่งพระธรรมทูตไปทำการเผยแผ่ การแลกเปลี่ยนพระสมณทูต การส่งเสริมชาวต่างประเทศให้เข้ามาศึกษาพระพุทธศาสนาในประเทศไทย เพื่อเป็นอนุสรณ์ในการฉลอง 25 พุทธศตวรรษและเป็นการเผยแผ่พระพุทธศาสนาเถรวาทแบบไทยไปยังประเทศดังกล่าว จึงได้มอบนโยบายเรื่องนี้ให้กระทรวงวัฒนธรรมรับไปพิจารณาดำเนินการจัดทำโครงการ โดยกำหนดโครงการสร้างวัดในต่างประเทศให้แล้วเสร็จทันกับงานฉลอง 25 พุทธศตวรรษ ดังนั้นกระทรวงวัฒนธรรมจึงได้ขอความร่วมมือไปยังกระทรวงการต่างประเทศ ให้ช่วยพิจารณาเลือกประเทศที่เหมาะสมในการสร้างวัดไทยตามหลักเกณฑ์ที่กำหนด และได้มีมติให้สร้างวัดไทยที่ตำบลพุทธคยา รัฐพิหาร ประเทศอินเดีย เป็นแห่งแรกก่อนให้เสร็จทันการฉลอง 25 พุทธศตวรรษ ส่วนการสร้างวัดไทยและบูรณะซ่อมแซมวัดไทยในประเทศอื่น ๆ ได้ดำเนินการต่อมาอีกภายหลังจากโครงการนี้ เนื่องจากขัดข้องเรื่องงบประมาณ

นโยบายการเผยแผ่พระพุทธศาสนาไปยังนานาประเทศนี้ คณะสงฆ์ได้มีส่วนร่วมกับรัฐบาลในการพิจารณาร่างนโยบายดังกล่าวด้วย และในการดำเนินการนี้ยังได้รับความร่วมมือจากกระทรวงวัฒนธรรม กรมการศาสนาและกระทรวงการต่างประเทศในการดำเนินโครงการและประสานงานในการของบประมาณสนับสนุนในกิจกรรมตามโครงการต่าง ๆ ของนโยบายการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในต่างประเทศ ต่อมาสมเด็จพระสังฆราช (ปลด กิตฺติโสภโณ) และคณะสังฆมนตรี โดยความเห็นชอบของรัฐบาลไทยได้พิจารณาคัดเลือกพระสงฆ์ไทยชุดแรกจำนวน 5 รูป เรียกว่า คณะ “ ปัญจวรรค ” ไปอยู่ปฏิบัติศาสนกิจในฐานะพระธรรมทูตไทย ณ วัดไทยพุทธคยา

ประเทศอินเดีย ตามที่ได้กล่าวมาแล้วในโครงการพระธรรมทูตในต่างประเทศพระธรรมทูตชุดนี้ ออกเดินทางเมื่อวันที่ 20 พฤศจิกายน พ.ศ. 2502 และเดินทางกลับประเทศไทยเมื่อวันที่ 25 เมษายน พ.ศ. 2506 ซึ่งต่อมาสมเด็จพระสังฆราช (อยู่ ญาโณทโย) และคณะกรรมการมหาเถรสมาคม ได้พิจารณาคัดเลือกพระธรรมทูตชุดที่ 2 ไปปฏิบัติหน้าที่แทนชุดที่ 1 และมีพระสงฆ์อยู่ประจำ ณ วัดไทยพุทธคยาด้วย โดยมี พระเทพวิสุทธิโมลี (บุญเลิศ ท.คล่องสั่งสอน ป.ธ.8) วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ กรุงเทพมหานคร ทำหน้าที่เป็นหัวหน้าคณะออกเดินทางไปเมื่อวันที่ 4 กรกฎาคม พ.ศ. 2506

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในต่างประเทศนี้ ทางคณะสงฆ์ได้ขยายโครงการในการดำเนินงานออกไปในอีกหลายประเทศ และมีจำนวนพระธรรมทูตเพิ่มมากขึ้นอีกหลายชุดและหลายสาขานาน ทั้งนี้การเผยแผ่พระพุทธศาสนาทั้งภายในประเทศและต่างประเทศต่างก็อยู่ในความดูแลรับผิดชอบของพระธรรมทูต

ในสมัยรัฐบาลจอมพลถนอม กิตติขจร เป็นนายกรัฐมนตรี ฝ่ายสถาบันสงฆ์ได้มีบทบาทในการเดินทางไปเจริญสัมพันธไมตรีในต่างประเทศด้วยเช่นกัน กล่าวคือ ในสมัยสมเด็จพระสังฆราช (อยู่ ญาโณทโย) วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร ได้มีคณะสงฆ์จีนจากไต้หวันเดินทางมาเยือนประเทศไทย เพื่อส่งเสริมศาสนาไมตรีและความเข้าใจอันดีระหว่างชาวพุทธ โดยได้เข้าพบปะกับบุคคลสำคัญในวงการพระพุทธศาสนาทั้งฝ่ายเถรวาทและมหายาน และเข้าเฝ้าฯ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ถวายหนังสือพระไตรปิฎกฉบับภาษาไทยจำนวน 80 เล่มแก่คณะสงฆ์จีนด้วย เมื่อคณะสงฆ์จีนเดินทางกลับไปแล้ว ได้มีหนังสือกลับมาเชิญคณะสงฆ์ไทยไปเยือนคณะสงฆ์จีนเป็นการตอบแทนเพื่อกระชับความสัมพันธ์ทางด้านพระพุทธศาสนาของทั้งสองประเทศ คณะสงฆ์ไทยจึงส่งคณะผู้แทนคณะสงฆ์ไทยเดินทางไปเยี่ยมตอบแทนดังนี้ คือ สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า วัดมกุฏกษัตริยาราม นายกสภาคการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัยและกรรมการมหาเถรสมาคม พระเทพกวี วัดเทพศิรินทราวาส เลขาธิการสภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย และร้อยเอกสุภาพ สุภูตะโยธิน หัวหน้าแผนกประสานงานกองการพัฒนากรมการศาสนาและอาจารย์สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย โดยเดินทางไปเยือนฮ่องกง ไต้หวัน และเกาหลี และได้แวะเยี่ยมทหารไทยที่ปฏิบัติหน้าที่ราชการสงครามอยู่ที่ประเทศเกาหลีด้วย ซึ่งการเดินทางครั้งนี้มูลนิธิเอเซียเป็นผู้ถวายความอุปถัมภ์ด้านค่าใช้จ่ายทั้งหมด

ในพ.ศ. 2508 เพื่อเป็นการกระชับความสัมพันธ์อันดีระหว่างประเทศไทยและประเทศลาว ทางคณะรัฐบาลโดยความร่วมมือกับทางคณะสงฆ์ได้จัดสิ่งของต่าง ๆ มอบให้แก่ทางประเทศลาว

และคณะสงฆ์ลาวเนื่องในโอกาสวันมาฆบูชา โดยสมเด็จพระสังฆราช (อยู่ ญาโณทโย) ทรงมอบ พระพุทธรูปปางมารวิชัย 1 องค์ และหนังสือพระไตรปิฎก 1 ชุด ไปถวายสมเด็จพระสังฆราชแห่ง ประเทศลาว ซึ่งก่อนหน้านี้นี้ทางรัฐบาลไทยได้จัดส่งคณะพระธรรมทูตไปให้คำแนะนำเกี่ยวกับการศึกษาพระปริยัติธรรมแก่พระภิกษุสามเณร การเผยแผ่พระพุทธศาสนาและการจัดการเรียนการสอนศาสนาในโรงเรียนระดับต่าง ๆ ในประเทศลาว ตามคำร้องขอของเจ้าสุววรรณภูมานายกรัฐมนตรีของลาวด้วย

ในสมัยสมเด็จพระสังฆราช (จวน อุฏฐายี) พ.ศ. 2510 รัฐบาลสาธารณรัฐศรีลังกาได้ทูลอาราธนาสมเด็จพระสังฆราชเสด็จเยือนประเทศสาธารณรัฐศรีลังกา เพื่อส่งเสริมสัมพันธไมตรีในทางพระพุทธศาสนาของทั้งสองประเทศและเป็นการเยือนตอบแทนการมาเยือนประเทศไทยของพระมหานายกเถระ ประมุขคณะสงฆ์สยามวงศ์แห่งศรีลังกาด้วย ซึ่งสมเด็จพระสังฆราชทรงตอบรับการอาราธนา โดยเสด็จพร้อมด้วยพระเถระชั้นผู้ใหญ่ 4 รูป คือ พระศาสนโสภณ วัดบวรนิเวศวิหาร พระธรรมกิตติโสภณ วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม พระเทพกวี วัดเทพศิรินทราวาส และพระมหาบรรจง กลฺลิตโต วัดมกุฏกษัตริยาราม พร้อมกับคฤหัสถ์ 2 คนคือ พันเอกปิ่น มุทุกันต์ อธิบดีกรมการศาสนาและเลขาธิการมหาเถรสมาคม และนายมนูญ ธารานุมาศ ไวยาวัจกรของสมเด็จพระสังฆราช (กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, 2525: 327-358)

การเสด็จเยือนต่างประเทศของสมเด็จพระสังฆราชและพระเถระผู้ใหญ่ของไทย นับเป็นอีกภารกิจหนึ่งในการช่วยสร้างความสัมพันธ์อันดีระหว่างประเทศไทยกับนานาประเทศให้กระชับแน่นแฟ้น โดยมีพระพุทธศาสนาเป็นสื่อกลางในการสร้างความเข้าใจที่ดีต่อกัน รวมทั้งยังเป็นการเผยแผ่พระพุทธศาสนาเถรวาทแบบไทยให้ต่างชาติ ต่างนิกายได้ศึกษาและรู้จักมากขึ้น นอกจากนี้ คณะสงฆ์ไทยยังได้ให้ความร่วมมือกับรัฐบาลในการสร้างความสัมพันธ์อันดีกับประเทศเพื่อนบ้าน เช่น ลาว และกัมพูชา ซึ่งนับถือพระพุทธศาสนาเช่นเดียวกับประเทศไทย โดยเฉพาะกับประเทศลาว ซึ่งในช่วงเวลาดังกล่าวมีเหตุการณ์ความไม่สงบในประเทศอันเนื่องมาจากภัยจากลัทธิคอมมิวนิสต์เกิดขึ้น ดังนั้นการที่รัฐบาลไทยและคณะสงฆ์ไทยได้ให้ความช่วยเหลือตามคำขอของรัฐบาลประเทศลาว นอกจากจะเป็นการช่วยส่งเสริมและเผยแผ่พระพุทธศาสนาแล้ว ยังถือเป็นการรักษาสัมพันธภาพที่ดีของทั้งสองประเทศให้มั่นคงด้วย หลังจากที่ไทยต้องเข้าไปมีส่วนพัวพันกับการปราบปรามคอมมิวนิสต์ในประเทศลาวก่อนหน้านั้นและในเวลาต่อมา

บทบาทของวรรณกรรมทางพุทธศาสนา

ในระหว่างพ.ศ. 2500-2516 มีวรรณกรรมทางพุทธศาสนาเกิดขึ้นมากพอสมควร ทั้งร้อยแก้ว และร้อยกรอง รวมทั้งประเภทบทความ เรื่องสั้นและสารคดีที่ลงตีพิมพ์ในวารสารและนิตยสารต่าง ๆ ซึ่งมีรูปแบบที่หลากหลายมากขึ้น มีการพัฒนาเนื้อหาให้สอดคล้องกับสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปและมีการแสดงความคิดเห็นต่อปัญหาในสังคมโดยเฉพาะปัญหาภายในสถาบันสงฆ์ของบรรดาพระสงฆ์และฆราวาสในกรณีต่าง ๆ ปรากฏอยู่เสมอ การเปลี่ยนแปลงของวรรณกรรมทางพุทธศาสนาในลักษณะนี้อาจกล่าวได้ว่ามีพัฒนาการในตัวเองเรื่อยมาและเริ่มชัดเจนขึ้นเมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 แล้ว ขณะเดียวกันการที่วรรณกรรมทางพุทธศาสนาได้ขยายตัว พัฒนาทั้งรูปแบบเนื้อหาสาระ และหลากหลายประเภทนี้ ก็เนื่องมาจากความเจริญทางด้านสื่อสารมวลชน ความเจริญทางการศึกษาและการติดต่อแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมระหว่างชาติที่มีมากขึ้นและเป็นไปอย่างรวดเร็ว (สนิท, 2527: 261) แม้ว่าในยุคนี้สื่อสารมวลชนจะถูกจำกัดบทบาทและเสรีภาพลงบ้างก็ตาม

แต่อย่างไรก็ดี ในช่วงเวลานี้ยังปรากฏวรรณกรรมทางพุทธศาสนาที่แต่งเป็นร้อยกรองเกิดขึ้นด้วย คือ มหาเวสสันดรคำฉันท์ ผู้แต่งคือ น.อ.สารวชิโรดมูท โดยนำเค้าเรื่องมาจากคัมภีร์พุทธศาสนา ได้รับการตีพิมพ์เมื่อ พ.ศ. 2504 และ เวสสันดรคำกลอน ผู้แต่งคือ นายบานเย็น ลีมีสวัสดิ์ ได้รับการตีพิมพ์ในพ.ศ. 2513 (กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, 2525: 311) ขณะที่การประกวดหนังสือสอนพระพุทธศาสนาแก่เด็กที่ได้ริเริ่มมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 7 โดยมีราชบัณฑิตยสถานเป็นผู้ดำเนินการนั้น ก็ยังคงมีการจัดประกวดต่อมาอย่างต่อเนื่องยกเว้นในปี พ.ศ. 2501 เพียง 1 ปีเท่านั้น สำหรับหนังสือสอนพระพุทธศาสนาแก่เด็กที่ได้รับพระราชทานรางวัลชั้นที่ 1 ในการประกวดประจำปี พ.ศ. 2500-2516 มีรายละเอียดอยู่ในตารางที่ 5

ตารางที่ 5 หนังสือสอนพระพุทธศาสนาแก่เด็กที่ได้รับพระราชทานรางวัลชั้นที่ 1 ในการประกวด
ประจำปี พ.ศ. 2500-2516

พ.ศ.	ชื่อหนังสือ	ผู้แต่ง
2500	อมตธรรม (ธรรมที่ไม่ตาย 5)	นายเกษม บุญศรี
2501	-	-
2502	ปธาน ความเพียร 4	นายเกษม บุญศรี
2503	การไม่คบคนพาลและการคบบัณฑิต	ร.ท.วัชระ คงดิศักดิ์
2504	การบูชาคนที่ควรบูชา	นายเกษม บุญศรี
2505	การอยู่ในประเทศอันสมควร	นายเกษม บุญศรี
2506	ความเป็นผู้มีบุญได้ทำไว้ในปางก่อน	ร.ท.วัชระ คงดิศักดิ์
2507	การตั้งตนไว้ชอบ	นายเกษม บุญศรี
2508	ความเป็นผู้สดับมาก	นายเกษม บุญศรี
2509	ศิลปะ	พ.ต.อาภรณ์ ดิลกโสภณ
2510	วินัยที่ได้ศึกษาคิแล้ว	นายสมภพ จันทรประภา
2511	วาทสุภาษิต	นายเกษม บุญศรี
2512	การบำรุงมารดาบิดา	พ.ท.วิกรอง พงศ์สุภา
2513	การสงเคราะห์บุตร	นายอดิศักดิ์ ทองบุญ
2514	การสงเคราะห์ภริยา	นายอดิศักดิ์ ทองบุญ
2515	การงานไม่อาภูล	นายอดิศักดิ์ ทองบุญ
2516	ทาน การเสียสละ	พ.ต.วัชระ คงดิศักดิ์

ที่มา: กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ (2525: 317-318)

วรรณกรรมทางพุทธศาสนาข้างต้น นอกจากจะมีบทบาทในการเผยแพร่หลักธรรมคำสอนตามแนวทางของพระพุทธเจ้าแล้ว วรรณกรรมทางพุทธศาสนาเหล่านี้ยังช่วยส่งเสริมและสร้างศีลธรรมอันดีกลมกลืนจิตใจของเยาวชนและประชาชนให้ยึดมั่นในแนวทางที่ดีและถูกต้อง ไม่ถูกรอบงำจากบุคคลที่ต้องการบ่อนทำลายประเทศชาติและพระพุทธศาสนาตามนโยบายของรัฐบาลที่

ต้องการให้พุทธศาสนามีบทบาทในการร่วมต่อต้านภัยจากลัทธิคอมมิวนิสต์ ดังจะสังเกตได้จากรายชื่อหนังสือที่ได้รับรางวัลที่ 1 ในการประกวดหนังสือสอนพระพุทธศาสนาแก่เด็กในสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นหนังสือที่มีแนวทางการสอนธรรมะที่สอดคล้องกับยุคสมัยแห่งการปฏิวัติและนโยบายการพัฒนาประเทศของผู้นำ ขณะที่หนังสือที่ได้รับรางวัลที่ 1 ในการประกวดหนังสือสอนพระพุทธศาสนาแก่เด็กในสมัยจอมพลถนอม กิตติขจร ส่วนใหญ่มักเน้นที่การมีคุณธรรมและศีลธรรมของบุคคลเป็นสำคัญ เช่นเรื่อง การตั้งตนไว้ชอบ การบำรุงมารดาบิดา การสงเคราะห์บุตร การสงเคราะห์ภริยา ทาน การเสียสละ เป็นต้น สิ่งนี้จึงเป็นบทบาทอย่างหนึ่งของวรรณกรรมทางพุทธศาสนาที่รัฐบาลสามารถใช้เป็นเครื่องมือในการสั่งสอนประชาชน โดยเฉพาะเยาวชนที่กำลังเติบโตเป็นกำลังของชาติในอนาคต ให้ประพฤติปฏิบัติตามแนวทางและนโยบายของรัฐที่ได้กำหนดไว้

วรรณกรรมทางพุทธศาสนายังมีบทบาทในการเป็นแหล่งเผยแพร่แนวความคิดทางพุทธศาสนาในรูปแบบต่าง ๆ เช่น ท่านพุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ) ผู้ก่อตั้งสำนักสงฆ์สวนโมกขพลาราม ในพ.ศ. 2475 ได้ทำการเผยแพร่ธรรมด้วยวิธีการต่าง ๆ เช่น การเทศนาในรูปแบบปาฐกถา บรรยาย ออกหนังสือพิมพ์พุทธศาสนา สร้างโรงมหรสพทางวิญญาณ และจัดตั้งมูลนิธิจัดพิมพ์ข้อเขียนและคำบรรยายชุดธรรมโฆษณ์ออกเผยแพร่ รวมทั้งหนังสือที่จัดเป็นวรรณกรรมชิ้นเอกของท่าน เช่น วิธีแห่งการเข้าถึงพุทธธรรม พุทธประวัติจากพระโอษฐ์ ธรรมะกับการเมือง พุทธิกจริยธรรม ฯลฯ รวมทั้งการออกวารสารเผยแพร่คำสอนของสำนักสงฆ์ และกลุ่มความเชื่อทางพุทธศาสนาอื่น ๆ ที่ก่อตั้งขึ้นในช่วงเวลานั้น เช่น วารสารวิปัสสนาบันฑิตสารของสำนักวัตรทรงธรรม กัลยาณี เป็นต้น

ในส่วนของวรรณกรรมทางพุทธศาสนาที่มีลักษณะเป็นบทความแสดงความคิดเห็นนั้น ได้ตีพิมพ์ลงเผยแพร่ในวารสารและนิตยสารทางพุทธศาสนาต่าง ๆ หลายฉบับ เช่น ธรรมจักร พุทธจักรหรือพุทธศาสนา หรือแม้แต่หนังสือพิมพ์ทั่วไป ซึ่งมีพระสงฆ์และฆราวาสที่มีความรู้ทางพระพุทธศาสนาเขียนบทความเพื่อแสดงความคิดเห็นเสนอแนะ และวิจารณ์กรณีต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในวงการพระพุทธศาสนาในช่วงเวลาดังกล่าวจำนวนมาก เช่น บทความของเสฐียร พันธรังสี เรื่อง “อะไรเป็นเหตุแห่งความผันผวนในพระพุทธศาสนา” ในคอลัมน์ “ผสมผสาน” ของหนังสือพิมพ์ชาวไทย หรือ คอลัมน์ “ข้อคิดของสด ฐรมะโรหิต” เรื่อง “ใกล้กลียุค” ในหนังสือพิมพ์สารเสรี (สจข., 2503: ก/ป7/2503/ศธ 2.8) หรือแม้แต่การแสดงความคิดเห็นระหว่างพระสงฆ์และฆราวาสอย่างรุนแรงและตรงไปตรงมาในคอลัมน์ “ปัญหาประจำวัน” ของ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ในหนังสือพิมพ์สยามรัฐ (สจข., 2502: ก/ป7/2502/ศธ 2.3) สิ่งเหล่านี้จึงนับว่าเป็นอีกบทบาทหนึ่งของ

วรรณกรรมทางพุทธศาสนาที่สื่อให้สังคมภายนอกสถาบันสงฆ์ โดยเฉพาะประชาชนได้รับรู้ถึงปัญหาและความเป็นไปภายในสถาบันสงฆ์ของประเทศไทยได้เป็นอย่างดี อันจะนำไปสู่ความร่วมมือและความช่วยเหลือในการแก้ไขปรับปรุงปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นภายในสถาบันสงฆ์แห่งนี้ ให้มีความบริสุทธิ์ ยุติธรรม และเจริญอย่างมั่นคงต่อไป

สำหรับพระสงฆ์ที่มีผลงานวรรณกรรมทางพุทธศาสนา นอกจากท่านพุทธทาสภิกขุหรือพระธรรมโกศาจารย์ที่ได้กล่าวถึงผลงานของท่านมาเป็นจำนวนมากแล้ว ยังมีพระศรีวิสุทธิโสภณ (วิลาส ญาณวโร) แต่งหนังสือชื่อ ภูมิวิลาสินี และวิมุตติรัตนมาลี เล่ม 1-2 สมเด็จพระวันรัต (ปุ่น ปุณฺณสิริ) วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม แต่งนวนิยายอิงพุทธศาสนาเรื่องสันติวัน แต่งงานวรรณกรรมทางพุทธศาสนาที่ได้รับการยกย่องและใช้เป็นหนังสืออ้างอิงในการศึกษาพุทธศาสนาในระดับมหาวิทยาลัยคือ หนังสือพุทธธรรม แต่งโดยพระราชวรมุนี (ประยูทธ์ ปยุตฺโต) ปัจจุบันท่านมีสมณศักดิ์เป็นพระพรหมคุณาภรณ์ มีจำนวน 206 หน้า พิมพ์รวมอยู่ในชุดวรรณไวทยากร พ.ศ. 2514 ต่อมาในพ.ศ. 2525 คณะธรรมศาสตร์ได้ขยายความและจัดพิมพ์ใหม่มีจำนวน 940 หน้า (กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, 2525: 311-315) หนังสือเล่มนี้มีลักษณะเป็นวิทยานิพนธ์เป็นระบบพุทธวิทยา (Systematic Buddhology) ที่สมบูรณ์แบบเล่มแรกของประเทศไทย

วรรณกรรมทางพุทธศาสนาในสมัยนี้จึงมีลักษณะเป็นวรรณกรรมที่ตอบสนองต่อความต้องการของสังคมที่มีการเปลี่ยนแปลงมากขึ้น กล่าวคือ หนังสือทางพุทธศาสนาที่แต่งขึ้นทั้งจากฆราวาสและพระสงฆ์มีการปรับปรุงเนื้อหาและรูปแบบ ที่สามารถเข้าใจง่าย ไม่ต้องมีการแปลหรือตีความมาก และไม่จำกัดกลุ่มผู้อ่านเหมือนในอดีตที่หนังสือเหล่านี้มักเป็นภาษาบาลีสันสกฤต หรือแม้แต่ภาษาไทยที่ใช้ภาษาชั้นสูงหรือภาษาเฉพาะทางที่อ่านเข้าใจยาก ต้องมีการแปลและตีความกันอีกทอดหนึ่ง จึงไม่เป็นที่นิยมและกว้างขวางเท่าที่ควร นอกจากนี้วรรณกรรมทางพุทธศาสนาเหล่านี้ยังแสดงให้เห็นถึงแนวความคิดหรือแนวทางใหม่ๆ ของกลุ่มบุคคลทั้งพระสงฆ์และฆราวาสที่มีความต้องการที่จะปฏิรูปพระพุทธศาสนา มีการแสดงความคิดเห็นหรือตีความหลักคำสอนทางพุทธศาสนาแบบใหม่เสนอต่อสังคม เช่น ผลงานของท่านพุทธทาสภิกขุ ผลงานของนายพร รัตนสุวรรณ ผลงานของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ฯลฯ ซึ่งเป็นผลงานวรรณกรรมทางพุทธศาสนาที่ได้รับการยอมรับและประชาชนให้ความสนใจเพราะเป็นเรื่องราวที่เหมาะสมและเข้ากับสถานการณ์ปัจจุบันของสังคมในช่วงเวลานั้น ๆ ได้เป็นอย่างดี

กล่าวโดยสรุป ตามที่กล่าวมาทั้งหมดในบทนี้จะเห็นได้ว่า ในระหว่างพ.ศ. 2500-2516 สถาบันสงฆ์ได้เข้าไปมีบทบาทสนับสนุนนโยบายการปกครองของรัฐบาลในหลาย ๆ ด้านไม่ว่าจะ

เป็นการช่วยสร้างความชอบธรรมทางการเมืองให้แก่รัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ในการเข้ามาบริหารปกครองประเทศภายหลังจากการทำการปฏิวัติรัฐประหาร การให้ความร่วมมือและสนับสนุนรัฐบาลในโครงการพัฒนาชุมชนและโครงการเร่งรัดพัฒนาชนบท โดยช่วยประสานงานระหว่างเจ้าหน้าที่ของรัฐกับประชาชน ช่วยอบรมสั่งสอนศีลธรรมแก่ประชาชน สอดส่องดูแลความเป็นอยู่ของประชาชนเพื่อให้รัฐบาลเข้าไปดำเนินการช่วยเหลือ หรือแม้แต่การดำเนินงานโครงการพระธรรมทูต โครงการพระธรรมจาริก และโครงการอบรมพระภิกษุเพื่อส่งเสริมการพัฒนาท้องถิ่นของมหาวิทยาลัยสงฆ์ ที่คณะสงฆ์ได้เข้าไปเป็นผู้ดำเนินการปฏิบัติงานเองภายใต้ นโยบายของรัฐบาล แม้ว่าบางโครงการ เช่น โครงการอบรมพระภิกษุเพื่อส่งเสริมการพัฒนาท้องถิ่นของมหาวิทยาลัยสงฆ์ จะเป็นโครงการที่คณะสงฆ์ดำเนินการจัดตั้งขึ้นเองและกำหนดนโยบายในการปฏิบัติงานด้วยตนเอง โดยรัฐบาลไม่ได้มีส่วนเข้าไปกำหนดนโยบายให้ นั่นโครงการนี้ก็ถือเป็นโครงการที่สนับสนุนนโยบายของรัฐบาล เพราะมีการอบรมพระภิกษุให้แก่โครงการพระธรรมทูตด้วย รวมทั้งพระสงฆ์ที่ผ่านการอบรมจากโครงการนี้ก็ต้องกลับไปช่วยพัฒนาท้องถิ่นของตน และการพัฒนาท้องถิ่นดังกล่าวก็เป็นนโยบายสำคัญของรัฐบาลอยู่แล้วในเวลานั้น อีกทั้งโครงการนี้ยังได้รับเงินทุนสนับสนุนบางส่วนจากหน่วยงานของรัฐด้วยเช่นกัน

ขณะเดียวกันสถาบันสงฆ์และพุทธศาสนายังถูกดึงไปใช้ในการสนับสนุนนโยบายของรัฐบาลในการสร้างความสัมพันธ์ที่ดีกับสหรัฐอเมริกาด้วย ดังกรณีการขอสร้างวัดในฐานทัพอากาศสหรัฐฯ ที่อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม ซึ่งรัฐบาลในสมัยนั้นคือรัฐบาลจอมพลถนอม กิตติขจร โดยกรมการศาสนาที่อนุมัติให้สร้างทั้งที่เป็นการขัดต่อทั้งพระธรรมวินัยและพระราชกฤษฎีกาในเรื่องการย้ายวัดออกจากพื้นที่ทหารด้วย แต่เนื่องจากในเวลานั้นนโยบายของรัฐบาลที่ต้องอิงอยู่กับสหรัฐฯ เพราะไทยยังต้องขอรับความช่วยเหลือจากสหรัฐฯ ทั้งทางด้านเศรษฐกิจและการทหาร รวมทั้งปัญหาเรื่องภัยจากลัทธิคอมมิวนิสต์ที่ทั้งสองประเทศมีนโยบายในการร่วมกันป้องกันและปราบปรามอยู่ในเวลานั้นด้วย จึงทำให้การอนุมัติให้สร้างวัดในฐานทัพอากาศสหรัฐฯ ครั้งนั้นเป็นลักษณะของการเอาใจซึ่งกันและกันของทั้งสองฝ่าย โดยมีเป้าหมายในเรื่องของการต่อต้านภัยจากลัทธิคอมมิวนิสต์เป็นสำคัญ

แม้ว่าการเข้ามาสนับสนุนนโยบายต่าง ๆ ของรัฐบาลอย่างชัดเจนดังกล่าว ทางฝ่ายสถาบันสงฆ์จะได้พยายามปฏิเสธมาโดยตลอดว่าไม่ได้ต่อต้านหรือสนับสนุนลัทธิการเมืองใดก็ตาม ดังที่สมเด็จพระสังฆราช (จวน อุฏฐายี) ได้ทรงมีพระบัญชาให้หน่วยงานราชการต่าง ๆ ที่ต้องการนิมนต์พระสงฆ์ไปร่วมในโครงการใด ๆ ด้วยนั้น ต้องทำเรื่องเป็นหนังสือขออนุมัติจากมหาเถรสมาคมก่อน เพื่อป้องกันความสับสน และข้อครหาต่าง ๆ ที่รวมไปถึงการที่อาจสร้างความเข้าใจผิด

ให้ประชาชนคิดว่าพระสงฆ์ต่อต้านลัทธิการเมืองบางอย่าง และส่งเสริมลัทธิการเมืองบางอย่าง เป็นต้น แต่ด้วยลักษณะการเข้าร่วมปฏิบัติงานกับรัฐบาลในโครงการต่าง ๆ ตามที่กล่าวมาก็แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนแล้วว่าเป็นการสนับสนุนนโยบายต่อต้านคอมมิวนิสต์ของรัฐบาล แม้ว่าจะไม่สามารถกล่าวได้โดยตรงหรือเป็นผู้กำหนดนโยบายด้วยตนเองก็ตาม

ในด้านการเจริญสัมพันธไมตรีระหว่างประเทศของสถาบันสงฆ์และบทบาทของวรรณกรรมทางพุทธศาสนานั้นก็ล้วนแล้วแต่มีส่วนให้การสนับสนุนและส่งเสริมความชอบธรรมทางการเมืองและนโยบายการปกครองประเทศของรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ และจอมพลถนอม กิตติขจรซึ่งเป็นรัฐบาลในช่วงพ.ศ. 2500-2516 ด้วยกันทั้งสิ้น และไม่ว่าสถาบันสงฆ์จะเข้ามาสนับสนุนนโยบายการบริหารปกครองประเทศของรัฐบาลด้วยลักษณะหรือวิธีการใด ๆ ก็ตาม พระสงฆ์ก็ต้องดูมองว่าเข้ามายุ่งเกี่ยวกับเรื่องของการเมือง หรือมีบทบาททางการเมืองมากเกินไปกว่าภาวะการเป็นสมณเพศหรือไม่ ดังนั้นฝ่ายพระสงฆ์เองจึงต้องพึงระลึกรู้อยู่เสมอในเรื่องดังกล่าว แม้ว่าจะไม่มีข้อห้ามปฏิบัติแต่พระสงฆ์ก็ควรระมัดระวังและยึดมั่นในพระวินัยบัญญัติเพื่อความเป็นสมณเพศที่ควรแก่การเคารพศรัทธาของประชาชนต่อไป.